

կամբի գործունէութիւնից բարձր է, իթէ ժողովուրդների օրէնքները, բնական օրէնքների նման, այնպէս անխախտ լինէին, որ ոչ մի մարդկային ոյժ կարող չլինէր խախտել, այդ դէպքում մարդկանցից կախումն ունենալը կրկին իրերից կախումն ունենալ կը դառնար. ազատ պետութեան մէջ բնական դրութեան բոլոր առաւելութիւնների հետ կարելի էր միացնել ընկերական դրութեան առաւելութիւնները, կարելի էր մարդկանցը մոլութիւններից հեռու պահող ազատութեանն աւելացնել նաև բարոյականութիւնը, որ մարդուն առաքինութեան աստիճանին է բարձրացնում:

36. Ուրիմն երեխային այնպէս պահիր, որ նա կախումն ունենայ միմիայն իրերից. այդ դէպքում նրա դաստիարակութեան առաջագիմութեան գործում դու կհետևես բնութեան կանոնին: Նրա անմիտ ցանկութիւնների դէմ առաջ բեր միմիայն բնական արգելքներ կամ պատիժներ, որոնք առաջանում են նոյն իսկ գործողութիւններից և որոնց յարմար առթիւ կլիչէ նա. այդքանը բաւական է յարութիւն անելուց յետ կանգնեցնելու նրան, նոյն իսկ առանց յատուկ արգելքի: Նրա համար միմիայն փորձն ու անգորութիւնը պէտք է բռնեն օրէնքի տեղը: Նրա ցանկութիւններին բաւականութիւն պէտք է տաս՝ ոչ թէ նրա համար, որ նա պահանջում է, այլ որովհետև կարիք ունի: Նա չպէտք է իմանայ՝ թէ ինչ է հնազանդութիւնը, երբ մի որևէ է բան է անում, նոյնպէս և չպէտք է գիտենայ՝ թէ ինչ է նշանակում հրամայել, երբ նրա համար են մի բան անում: Նա իր ազատութիւնը պէտք է զգայ՝ թէ իւր և թէ քո գործողութիւնների միջոցին հաւասարապէս: Նրա թերակատար ուժերին օգնութեան հասիլը միայն այն չափով, որչափ կարևոր է, որ նա ազատ լինի, բայց ոչ հրամայող. քո ծառայութիւնները նա պէտք է խոնարհութեամբ՝ ընդունէ և կարօտով սպասէ այն վայրկենին, երբ կարիք չի ունենայ քո օգնութեանը և ինքն իրեն գործ անելու պատիւը կվայելէ:

37. Մարմնին ոյժ տալու և աճեցնելու համար բնութիւնը միջոցներ է գործ դնում և հենք երբէք չպէտք է այդ միջոցների հակառակ գործնել: Երեխային չպէտք է ստիպենք, որ հանդարտ նստի, երբ նա մանգալ է ուզում և չպէտք է հարկադրենք, որ ման գայ, երբ իւր տեղն է ուզում մնալ: Եթէ երեխաների կամօքըն ապականուած չէ մեր շնորհիւ, առանց նպատակի ոչինչ չեն կամենում նրանք: Նրանք պէտք է թուչկուտան, վազեն ու աղաղակեն, երբ ցանկանան: Նրանց բոլոր շարժողութիւններն իրենց ամբողջութեամբ ձգտող մարմնի կազմութեան կարիքներն են. բայց չպէտք է նրանց վրայ վստահութիւն ունենալ այն դէպքում, երբ այնպիսի պահանջներ են անում, որ իրենք անձամբ չեն կարող

կատարել ե ուրիշները պէտք է անեն նրանց համար: Այս դէպքում հոգացողութեամբ պէտք է զանազանել՝ ճշմարիտ, բնական կարիքը բմահաճոյքի պահանջներէից, որոնք նոր են սկսում առաջանալ և որոնցից ծագում են կեանքի զեղումները, որոնց մասին արդէն խօսեցի*):

38. Արդէն ասացի, թէ ինչ պէտք է անենք երբ երեխան լալիս է՝ այս կամ այն բանը ստանալու համար: Այստեղ աւելացնում եմ միայն, որ երբ նա կարող լինի արդէն իր ցանկացածը խօսքերով պահանջել, բայց կամեցածը չուտով ձեռք բերելու կամ թէ նրան զրացուած իրն անպատճառ ունենալու համար՝ իր պահանջին ոյժ տալու նպատակով արտասուք է թափում, պէտք է անհրաժեշտ կերպով մերժել այդ պահանջը: Սթէ նա որեւէ կարիք է արտայայտում, դու պէտք է իմանաս այդ և իսկոյն կատարես նրա պահանջը. իսկ եթէ որեւէ բան կզիջանես նրան՝ ի նկատի ունենալով միայն նրան՝ արտասուքները, այդ նշանակում է, որ խրախուսում ես նրան՝ արտասուք թափելու և սովորեցնում ես՝ քո բարի կամքի մասին կասկածելու և հաւատալու, որ թախանձանքն աւելի ազդեցութիւն կարող է ունենալ քեզ վրայ, քան բարեացակամութիւնը: Սթէ երեխան քեզ բարի չհամարէ, չուտով ինքը չարաբարոյ կլինի. եթէ թոյլ կարծէ քեզ, չուտով յամառ կդառնայ. ուրեմն ինչ որ պէտք է մերժել, պէտք է միշտ իսկոյն կատարել: Մերժելու ժամանակ որոշ չափ պահպանիր, բայց մի անգամ մերժածն երբէք էլ մի կատարի:

39. Առանձնապէս զգուշացիր երեխային դատարկ քաղաքավարական ձևեր սովորեցնելուց, որպէս զի նրանցով նա հանազամեքը ներածին պէս կարող չլինի հմայիչ խօսքեր արտասանելով՝ բոլոր շրջապատողներին իւր կամքին հնազանդեցնել և իւր կամեցածը նոյն վայրկեանին ստանալ: Հարուստների անհեղեղ դատարարակութեան միջոցին երբէք չենք վրիպում երեխաներին քաղաքավարական իշխանասիրութիւն ըմբռնել տալու համար այնպիսի դարձուածքներ պատուիրել, որ ոչ ոք կարող չլինի նըշտանց գիմադրել. նրանց զաւակները խնդրելու եղանակ չունեն՝ ոչ խօսակցութեան շեշտի և ոչ ձևի վերաբերմամբ. խնդրելու ժամանակ նրանք նոյնչափ յանդուգն, այս, առանել յանդուգն են, քան հրամայելու միջոցին. կարծես թէ այս դէպքում աւելի ևս ապահով են, որ հնազանդութիւն կդառնան: Իսկոյն նկատուում է, որ նրանց բերանից դուրս եկած՝ ռուզմում ես այդ ինձ տալքը համահաւասար է պէտք է տաս ինձ խօսքերին և որ ճիշդը ում

*) Ցես. § 22.

եմ» խօսքը նրանց համար նշանակում է՝ «հրամայում եմ»։ Աքան-
չելի քաղաքավարութիւն, որ նրանց համար այլ նշանակութիւն
չունի՝ բացի խօսքերին ուրիշ նշանակութիւն տալուց, նրանք երբեք
ուրիշ կերպ չեն կարող խօսել՝ բացի հրամայական շնչո՞ւ գործածու-
լուց։ Սա, իմ կողմից, աւելի քիչ երկիւղ եմ կրում Եմիլի կոպտու-
թիւնից, քան անամօթութիւնից և այդպիսով ինձ համար աւելի
սիրելի է, որ նա «արա՛ այս բանը» խնդրելու եղանակով ասէ,
քան թէ «խնդրում եմ» բառը հրամայական շնչո՞ւով։ Ինձ համար
նշանակութիւն ունի ոչ թէ նրա գործածած դարձուածքը, այլ դրա
հետ կապակցուած միտքը։

40. Հաւասարապէս պէտք է խուսափել՝ թէ չափազանց
խստութիւնից և թէ չափազանց ներողամտութիւնից։ Նթէ թոյլ
տաս, որ «երեսխաններն իրենց վնասեն, վտանգի կենթարկես
նրանց առողջութիւնը և կեանքը, իսկապէս կթշուառացնես
ներանցը» իսկ եթէ մեծ երկիւղով նրանց ամեն մի անհանգստու-
թեան առաջն առնես, աւելի մեծ թշուառութեան հիմքը զրած
կլինիս, քնքոյշ և զգայուն կդարձնես նրանցը և կհանես մարդ-
կային դրութիւնից, որին նրանք մի օր կրկին պէտք է վերադառ-
նան, չնայելով քո գործ գրած ջանքերին։ Նրեխաներին միջանի բնա-
կան չարիքներից ազատ պահելու համար ինքներդ այնպիսի չարիքներ
էք հասցնում նրանց, որ բնութիւնը չէ որոշել նրանց համար։
Ինձ կասեն, որ ես այն վատ հայրերի նման եմ վարւում, որոնց
երեստին եմ տուել, թէ իրենց զաւակների երջանկութիւնը զոհում
են՝ ի նկատի ունենալով մի հեռաւոր ժամանակ, որ շատ կարելի
է՝ երբեք չի հասնի։

41. Ո՛չ երբեք, որովհետեւ այն ազատութիւնը, որ ես տալիս
եմ իմ սանին, լիովին փոխարինում է այն աննշան անյարմարու-
թիւններին, որոնց ենթարկւում է նա իմ գիտութեամբ։ Սա տես-
նում եմ փոքրիկ ստահակներին ձիւնի մէջ խաղալիս, ցրտից սա-
ռած և կապտած-կարմրած. նրանք հազիւ են մատները շարժում։
Իրենց ցանկութիւնից է կախուած միայն, որ եթէ ուզենան՝ նո-
րից կտոգնան, բայց նրանք չեն անում այդ. եթէ մենք ստիպէ-
ինք նրանց տաքանալ, նրանք բռնութեան խստութիւնն աւելի
կզգային, քան թէ ցրտի սաստկութիւնը։ Ուրեմն ինչի՞ մասին է
զանգատը։ Միթէ ես անբաղդացնում եմ քո մանկանը, երբ նրան
թոյլ եմ տալիս ենթարկուել այնպիսի անյարմարութիւնների, որոնց
ինքը սիրով տանում է։ Սա նրան ամենալաւ բարիքն է՝ պատճա-
ռում ներկայիս համար՝ ազատ թողնելով նրան, նմանապէս և ա-
պագայի համար՝ իր կրելիք չարիքների դէմ զինելով։ Միթէ կար-
ծում ես, որ եթէ ընտրութիւնն իրեն մնար, երեսխան մի բոպէ

անգամ կտատանուէր՝ իմ կամ քո սանը լինելու համար:

42. Կարո՞ղ ես մի որևէ էակլի համար՝ իւր բնական կոչումից դուրս որևէ երջանկութիւն կարելի համարել և եթէ մարդուն ազատենք իւր ցեղին յատուկ բոլոր չարիքներից, միթէ այդ չէ նշանակում՝ հեռացնել նրան իւր կոչումից: Այո, ես պնդում եմ, որ մարդս մեծ բարիքների արժէքն իմանալու համար, պէտք է ճանաչէ փոքրիկ չարիքները, այդպէս է նրա բնութիւնը: Եթէ մարդուս մարմինը չափից դուրս լաւ դրութեան մէջ լինի, հոգին կապականուի: Այն մարդը, որ չգիտէ՝ թէ ինչ է ցաւը, չի կարող իմանալ նաև մարդկային խանդակաթ յուզումները և կարեկցութեան բերկրութիւնը. նրա սիրտը ոչ մի բանով չի գթաշարժուի, անընկերասէր և իւր նմանների մէջ իրապէս գոյութիւն չունեցող մի բան կլինի:

43. Գիտե՞ս արդեօք թէ որն է ամենատպաւնով միջոցը՝ դաւաճող թշուառացնելու համար: Միմիայն ամեն բան ստանալու սովորութիւնը. որովհետև նրա ցանկութիւնները հնչտութեամբ բաւականութիւն ստանալով՝ անդադար աճում են, իսկ վաղ թէ ուշ անկարելիութիւնը կստիպէ քեզ՝ նրա ցանկութիւնը մերժել և այդ անսովոր մերժումը նրա համար աւելի ցաւալի կլինի, քան թէ նոյն իսկ պահանջածից զրկուիլը: Առաջ երեխան պահանջում է միայն ձեռքիդ բռնած փայտը, բայց չուտով կուզէ նաև ժամացոյցդ, յետոյ, օդի մէջ սաւառնող թռչունը, երկնքում փայլող աստղը, այո, ամեն բան, ինչ որ տեսնում է. ինչպէս պէտք է այդ բոլոր պահանջներին՝ բաւականութիւն տաս, եթէ Աստուած չես:

44. Մարդս բնութիւնից արդէն հակումն ունի՝ իրենը համարել այն բոլորը, ինչ որ իւր իշխանութեան ներքոյ է գտնւում: Այս մտքով Հօբբէի ասածը որոշ չափով ճիշտ է. եթէ մեր ցանկութիւնների հետ բազմապատկենք նաև դրանց բաւականութիւն տալու միջոցները՝ մեզնից իւրաքանչիւրն ամեն բան իւր իշխանութեան ներքոյ կունենայ: Ամբողջ աշխարհի իշխողի հետ այս յարաբերութեան մէջ է գտնւում այն երեխան, որ ամեն բան ստանում է, եթէ միայն ցանկանում է. նա բոլոր մարդկանց իւր ստրուկներն է կարծում և երբ մենք ստիպուած ենք լինում վերջապէս մի բան մերժել նրան, այդ մերժումը նա համարում է դժգոհութեան գործողութիւն, որովհետև իւր բոլոր հրամաններն իրագործելի է համարում: Այն բոլոր պատճառները, որ առաջ ենք բերում դեռ ևս կանոնաւոր մտածելու անկարող հասակի մէջ գտնուող երեխային հասկացնելու համար, նրան միայն պատրուակ են թուում. նա ամեն տեղ չար կամք է նկատում:

Ֆլարծնեցեալ անարգարութեան զգացմունքը նրա սիրտը կոշտացնում է, նա ատելութիւն է տածում դէպի իւրաքանչիւրը և առանց շնորհակալ լինելու իրեն ցոյց տուած հաճոյականութիւնների համար, զայրանում է ամեն մի ընդդիմադրութեան միջոցին:

45. Ինչպէս կարելի է ընդունել, որ այսպիսի մի զայրացող և դիւրագրգիռ կրքերով մաշուած երեխան երբեք էլ երջանիկ լինի, նա երջանիկ՝ ոչ, նա բռնակալ կլինի և միևնոյն ժամանակ ամենացած ստրուկն ու բոլոր արարածներից ամենաթշուառը: Սա տեսել եմ այդպէս դաստիարակուած երեխաներ, որոնք պահանջում էին, որ մէկ անգամից տունը գլխիվայր դնեն, եկեղեցու աշտարակի վրայ շինուած թիթեղեայ աքաղաղն իրենց տան, զօքագունդն անցնելու միջոցին կանգնեցնեն, որպէս զի իրենք կաբողանան աւելի երկար ժամանակ լսել թմրուկների ձայնը և հենց ար անմիջապէս չէին վազում նրանց կամքը կատարելու, սաստիկ աղաղակ էին բարձրացնում և ոչոքի չէին ուզում լսել: Իզմուր էին ամեն կողմից շտապում նրանց հաճոյանալու համար. նրանց ցանկութիւնները դրդուած՝ էին հեշտութեամբ բաւականութիւն ստանալու միջոցով, նրանց սիրտը կարծրանում էր անկարելի բաներ աւանանջելով և ամեն տեղ հակառակութիւն, արգելքներ, ընդդիմադրութիւն և վշտեր էին տեսնում: Շարունակ տրտնջալով, շաքունակ յուզուած և կատաղած էին անցկացնում նրանք իրենց օրերը՝ լալով ու ողբալով. միթէ դրանք երջանիկ էականք կարող էին լինել: Թուլութիւնն ու իշխանութիւնը միացած՝ միմիայն խելագարութիւն և թշուառութիւն են առաջացնում: Նրես տուած երեխայի մէկը հարուածում է սեղանը, միւսը ծայի ջուրն է մշտակում. մինչև գոհ սրտով ապրելը՝ դրանք դեռ չաա կհարուածեն ու կխփեն:

46. Եթէ իշխանասիրութեան և հրամայելու տենչանքի այս մտքերը նրանց թշուառացնում են արդէն մանկական հասակում, ճրքան առաւել ևս կթշուառանան նրանք, երբ մեծանան և նրանց ուրիշ մարդկանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները հետզհետէ ընդարձակուեն և բազմապատկուեն. դրանք սովոր լինելով ամենքին իրենց կամքին հղատակեցնել, ինչպիսի անսպասելի հաջողած կզգան, երբ աշխարհ մտնելով տեսնեն, որ ամեն բան հակառակում է իրենց և ինչպէս կհնչուեն այն աշխարհի ծանրութեան տակ, որ կարծում էին թէ ըստ իրենց ցանկութեան կըշարժեն: Նրանց յանդուգն էութիւնը, նրանց մանկական ունայնասիրութիւնը միմիայն վիրաւորանք, արհամարհանք և ծաղր են առաջացնում. միտք պէտք է ամեն բոլոր խոնարհուեն, դառն գործերը շուտով ցոյց կտան նրանց, որ ոչ իրենց դիրքն են ճա-

նաչում, ոչ ոյժերը՝ նրանք ամեն բան չեն կարողանում անել և այդ պատճառով կարծում են՝ թէ՛ բոլորովին ոչինչ չեն կարող անել։ Այսչափ շատ անսովոր արգելքները յետ են մղում նրանց, այսչափ շատ հեգնութիւնը ճնշում է նրանց. նրանք դառնում են երկչոտ, անարի, շողօքորթ և նոյն չափով յետ են գնում, որչափով որ առաջ էին գնացել իրենց ուժերից վեր։

47. Վերադառնանք ուրեմն կրկին մեր հիմնական կանոնին։ Ինութիւնը ստեղծել է երեխաներին, որպէս զի նրանց սիրենք և օգնենք. բայց միթէ նա ստեղծել է դրանց, որ նրանցից երկիւղ կրենք և գլուխներս խոնարհեցնենք նրանց առաջը։ Միթէ բնութիւնը նրանց յարգանք ներշնչող կերպարանք, խիստ հայեացք, կոշտ ու սպառնացող ձայն է տուել, որպէս զի երկիւղալի լինեն։ Աս հասկանում եմ, որ առիւծի մռնչիւնը կենդանիներին սարսափ է ազդում և որ նրանք դողում են՝ տեսնելով նրա սարսափելի բաշը. բայց միթէ մի աւելի խայտառակ, զգուշի ու ծաղրելի տեսարան կարող է լինել, քան այն պատուարժան անձանց խումբը, որ իրենց գլխաւորի առաջնորդութեամբ, պաշտօնական զգեստներով՝ խանձարուրի մէջ կապած երեխայի առաջ ծուռկ են խոնարհում, ճոռմաբան ճառեր արտասանում և այդ երեխան պատասխանելու փոխարէն՝ միայն ոռնում և լորձոնք է թափում։

48. Եթէ վերցնենք մանկութիւնն ինքն ըստ ինքեան, միթէ աշխարհիս երեսին կայ մի աւելի թոյլ ու թշուառ էակ, մի էակ, որ աւելի կարիք ունենար իւր շրջապատողների զթասրտութեան, կարեկցութեան, հոգացողութեան և պաշտպանութեան, քան մանուկը։ Միթէ այնպէս չէ թւում, որ նա միայն նրա համար է այնպիսի քաղցր կերպարանք և սրտաշարժ դէմք ցոյց տալիս, որ բոլոր իրենց մօտեցողները ցաւակից լինեն. իւր թուլութեանը և շտապեն օգնութեան հասնելու։ Ուրեմն ի՞նչ կարող է աւելի վիրաւորական և հակաբնական լինել, քան իշխանասէր ու անհնազանդ երեխան, որ հրամայում է իւր բոլոր շրջապատողներին և անամօթաբար հրամայական շեշտով է խօսում այն մարդկանց հետ, որոնք եթէ նրան ձեռքից թողնէին, բոլորովին կոչնչանար։

49. Բայց միւս կողմից էլ ո՞վ չէ տեսնում, որ սկզբնական հասակի թուլութիւնը երեխաներին այնքան շատ թշուառութիւնների հետ է կապակցում, որ տմարդութիւն կլինէր դրան աւելացնել Նոս և մեր քմահաճոքը և նրանց այդ սահմանափակ ազատութիւնից էլ զրկելը. նրանք իրենց ազատութիւնը շատ քիչ կարող են ի չարը գործ դնել. նրանց ազատութիւնից զրկելը թէ մեզ և թէ նրանց՝ շատ քիչ օգուտ կրերի։ Սթէ միծամիտ երեխան

ձիծաղ է պատճառում մեզ, երկչու մանուկն էլ մեր ցաւակցութիւնն է շարժում: Սրբ խոհականութեան զարգացման հետ քաղաքացիական կեանքի ստրկութիւնն է սկսում, ինչու պէտք է մենք մեր անձնական ստրկութեամբ ծառայութիւն մատուցանենք նրան, Գոնէ կեանքի մի ընդհանուր թողնենք այս լծից, որ բնութիւնը չէ մեր վզին դրել, երիտասարդութեանը թողնենք բնական ազատութեան վարժութիւնը, որ մեզ գոնէ մի առ ժամանակ փրկում է այն մոլութիւններէ, որ լուրացնում ենք ստրկութեան միջոցին, Նրանի՛ թէ այն խստապահանջ դաստիարակները, իրենց զաւակների կամքին ենթարկուող այն հայրերը, իրենց չնչին՝ աւարկութիւններով գտնւում են իրենց դաստիարակութեան եղանակները դրուատելուց առաջ՝ ծանօթանան բնութեան դաստիարակութեան հետ:

50. Խօսենք կրկին փորձի մասին:— Սա արդէն ասացի, որ քո զաւակը ցանկացածը պէտք է ստանայ՝ ոչ թէ նրա համար, որ պահանջում է, այլ որովհետեւ կարիք ունի. նա ոչինչ չպէտք է անէ միմիայն հնազանդուելու համար, այլ պէտք է անէ կարիքից ստիպուած. հնազանդուել և հրամայել բառերը պէտք է ջնջուեն նրա բառարանից և առաւել ևս պարտականութեան ու պարտաւորութեան գաղափարները. իսկ ոյժ և կարիք, անգործութիւն և բռնութիւն բառերը պէտք է մեծ տեղ բռնեն. այնտեղ*): Դեռ ևս խոհականութեան հասակին չհասած՝ չի կարելի գաղափար ունենալ բարոյական էութեան կամ թէ ընկերական յարաբերութիւնների մասին. պէտք է ըստ կարելոյն խուսափել այնպիսի բառերից, որոնք այդպիսի միտք ունեն, որպէս զի երեխան հենց ըսկզբից այդ բառերի հետ սխալ գաղափարներ չկապակցէ, որոնց արմատախիլ անելու համար ապագայում ոչ միջոց և ոչ կարո-

*) Պէտք է նկատել, որ ինչպէս պատիժը յաճախ կարիք է, այնպէս էլ զուարճութիւնն երբեմն կարեւոր պահանջ է: Երեխաները միայն մի պահանջ ունեն, որ երբէք չպէտք է կատարել. այդ պահանջն այն է, որ մենք հնազանդուենք նրանց: Այստեղից հետևում է, որ նրանց պահանջները լսելիս առաւելապէս ուշադրութիւն պէտք է դարձնենք պահանջի շարժառիթների վրայ: Պէտք է թոյլ տալ նրանցն այն, ինչ որ միշտ կարելի է. պէտք է թոյլ տալ ամեն բան, որ կարող է նրանցն իսկական զուարճութիւն պատճառել. պէտք է մերժել այն բոլորը, ինչ որ նրանք պահանջում են քմահաճ կերպով կամ թէ պահանջում են, որպէս զի մի որոշ հեղինակութիւն բանեցնեն:

դուժին կունենանք: Նրա գլուխը մտած առաջին սխալ գաղափարը նրա մոլորութեան և մոլութեան սաղմը կլինի: այս առաջին քայլի վրայ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել: Քանի դեռ միայն զգայարաններին ենթարկուող իրերն են նրա վրայ ազդում, պէտք է հոգաս, որ նրա բոլոր գաղափարները մտնեն իբրև զգայարանական տպաւորութիւններ. հոգս տար, որպէս զի նա ամեն տեղ իւր շուրջը միայն իրական աշխարհը տեսնէ. ապա թէ ոչ կարող ես ապահով լինել, որ նա բոլորովին չի լսի քեզ, կամ թէ ցնորական գաղափարներ կկազմէ այն բարոյական աշխարհի մասին, որի վերաբերմամբ խօսում ես նրա հետ. այնուհետև ամբողջ նրա կեանքի ընթացքում չես կարող ջնջել նրա պիտակցութիւնից այդ գաղափարները:

51. Նրեխաներին խոհական մտապատկերներ տալը Լօքէի մեծ սկզբունքն էր, որ դեռ այսօր էլ գործածական է մեծ մասամբ. սակայն, ինչ թւում է, որ դրա հետևանքն այնքան էլ պատուարներ չէ այդ սկզբունքի հեղինակի համար. իմ կողմից մի աւելի տղայական բան չեմ կարող երևակայել, քան այդ երեխաները, որոնց հետ այդչափ իմաստակութիւններ են անում: Մարդու բոլոր ընդունակութիւններից միայն խոհականութիւնն է, որ այդպէս ասած, բարդուած է միւս բոլոր ընդունակութիւններից և ամենից դժուարութեամբ և ամենից ծանր է զարգանում: Խոհականութեան գործածութեամբ պէտք է զարգանանք մեր ընդունակութիւնները: Լաւ դաստիարակութեան զխառնող գործն է՝ խոհական մարդ զարգանելը. և մենք յանդգնում ենք երեխային խոհականութեան միջոցով դաստիարակել: Այդ նշանակում է վերջին ծայրից սկսել և գործից՝ գործիք չլինել: Եթէ երեխաներն ըմբռնէին թէ ինչ է խոհականութիւնը, այլ ևս կարիք չէր լինի նրանց դաստիարակել. բայց որովհետև հենց սկզբի տարիներից սկսած երեխաների հետ այնպիսի լեզուով ենք խօսում, որ նրանք չեն հասկանում, այդ պատճառով նրանք սովորում են խօսքերով բաւականա՛նաւ. նրանք ուսուցիչների պէս իմաստուն են կարծում իրենց և վիճաբանել ու ընդդիմախօսել են սիրում: Բայց այնուամենայնիւ այն ամենը, ինչ որ յոյս ունենք ձեռք բերելու խոհական շարժառիթներով, ձեռք ենք բերում միայն այն ցանկութեան, երկիւղի կամ ունայնասիրութեան շնորհիւ, որ ստիպուած ենք միշտ կապակցել հետը:

52. Հետևեալ ձևի կարելի է վերածել համարեա թէ այն բոլոր բարոյական հրահանգները, որ տալիս ենք երեխաներին, կամ թէ կարող ենք տալ:

Ուսուցիչ

Այս չպէտք է անել:

Երեխան

Ինչո՞ւ չպէտք է անել:

Ուսուցիչ

Որովհետեւ վատ բան է:

Երեխան

Վատ. ինչ է նշանակում այդ:

Ուսուցիչ

Ինչ որ արգելուած է:

Երեխան

Ի՞նչ վատ բան կայ, երբ արգելած բանն ենք անում:

Ուսուցիչ

Քո անհնազանդութեան համար պատիժ կստանաս:

Երեխան

Այն ժամանակ ես այնպէս կանեմ այդ, որ ոչ ոք չիմանայ:

Ուսուցիչ

Մի կերպ կիմացուի:

Երեխան

Այդ դէպքում կկեղծեմ:

Ուսուցիչ

Հարց ու փորձ կանեն քեզ:

Երեխան

Սուտ կխօսեմ:

Ուսուցիչ

Ձի կարելի սուտ խօսել:

Երեխան

Ինչո՞ւ չի կարելի:

Ուսուցիչ

Որովհետեւ վատ բան է այդ և այլն:

Ահա այս է անխուսափելի շրջապտոյտը: Եթէ դուրս գաս այդ շրջագծից, երեխան այլ ևս չի հասկանայ քեզ: Արդեօք սը-
րանք չատ օգտակար հրահանգներ չեն: Եւս կցանկանայի իմանալ,
թէ այս երկխօսութեան փոխարէն ինչ կդնէին: Նոյն իսկ Լօքէն,
անտարակոյս, վարանքի մէջ կընկներ: Լաւն ու վատը ճանաչելը,
մարդկային պարտականութիւնների հիմքն ըմբռնելը՝ երեխայի
գործը չէ:

53. Բնութիւնը կամենում է, որ մանուկները մարդ լինելուց
առաջ մանուկներ լինեն: Եթէ մեզ հաճելի լինի այս կարգաւո-
րութիւնը շրջել, միայն վաղահաս պտուղներ կստանանք, որոնք

անժամանակ և անհամ կլինեն և չուտով կփչանան. մենք այդպիսով պատանի գիտնականներ և ծեր երեխաներ կունենանք: Մանկութիւնը տեսնելու, մտածելու և զգալու իրեն յատուկ եղանակն ունի. եթէ մենք մանուկներին յատուկ այդ եղանակի տեղ մեր սեպհականը դնենք, անմիտ բան արած կլինենք. աւելի չուտ երեխայից կարող էի պահանջել, որ նա հինգ ոտք բարձրութիւն ունենայ, բան թէ մօտ տաս տարեկան հասակում դատողութիւն ունենայ: Եւ իսկապէս այդ հասակում խոհականութիւնն ինչ ծառայութիւն պէտք է մատուցանէր նրան: Խոհականութիւնը պէտք է սանձահարէ ոյժը. երեխան այդ սանձի պէտք չունի:

54. Եթէ ուզում էք փորձել ձեր սաներին համոզելու, որ նրանք պարտական են հնազանդուել, դուք այդ պատրուակեալ համոզմունքի հետ կապակցում էք ստիպմունքն ու սպառնալիքը, կամ, որ աւելի վատ է, քաղցր խօսքեր և խոստումներ: Այդպիսով զրաւում էք նրանց՝ իրենց օգուտը ցոյց տալով կամ թէ վախեցնում էք ստիպմամբ. և նրանք այնպէս են անում՝ իբրեւ թէ խոհականութեամբ են այդ համոզմունքի եկել: Նրանք շատ լաւ տեսնում են, որ հնազանդութիւնն օգտակար է իրենց, իսկ անհնազանդութիւնը՝ վնասակար՝ երբ դուք նկատում էք մէկը կամ միւսը: Բայց որովհետեւ դուք նրանցից այնպիսի բան չէք պահանջում, որ անհաճոյ չլինի նրանց և որովհետեւ ստիպմամբ ուրիշի կամքը կատարելը միշտ ցաւալի բան է, այդ պատճառով նրանք իրենց սեպհական կամքը կատարելու ժամանակ թագնուում են՝ համոզուած լինելով, որ անարդար բան չեն անում. միայն թէ իրանց անհնազանդութիւնը չիմացուի. այդ դէպքում նրանք առաջուց մտադրում են իրենց անարդարութիւնը խոստովանելու եթէ բռնուն՝ աւելի ցաւալի հետեանքից երկիւղ կրելով: Որովհետեւ պարտականութեան պատճառը հասկանալը նրանց հասակի գործը չէ, այդ պատճառով և աշխարհիս մէջ ոչ մի մարդ չի կարող այդ բանն իսկապէս նրանց հասկացնել: Բայց պատժի երկիւղը, ներողութեան յոյսը, իրենց նեղ դրութիւնը, պատասխան գտնելու չիփթմունքը ստիպում է նրանց խոստովանել այն ամենը, ինչ որ ցանկանում էք. և երբ այդպիսով դուք նրանց ձանձրացնում կամ վախեցնում էք՝ կարծում էք թէ՝ համոզեցիք:

55. Հետեանքն ինչ է: Դուք նրանց վրայ այնպիսի պարտականութիւն էք դնում, որ նրանք չեն զգում, դրանով դուք դժուարում էք նրանցը ձեր բռնութեան դէմ և ատելութիւն էք սերմանում նրանց մէջ՝ դէպի ձեզ. դուք նրանց սովորեցնում էք չողորթութիւն, կեղծաւորութիւն և ստուրթիւն, որով նրանք ձեզնից վարձատրութիւն են կորցում կամ թէ ձեր պատժից ազատ-

ւում: Վերջապէս դուք սովորեցնում էք նրանց՝ միշտ մի որևէ գաղտնի շարժառիթ յայտնիով քողարկելու: Ինքներդ միջոց էք տալիս նրանց շարունակ ձեզ խաբելու, իրենց բնաւորութեան ճանաչելն անկարելի դարձնելու և թէ ձեզ, թէ ուրիշներին յարմար դէպքում սին խօսքերով կերակրելու: Ինչ կարող են ասել, որ օրէնքները, թէև նրանք խղճի համար պարտաւորիչ են, նոյնպէս ստիպողական միջոցներ են գործ դնում հասակաւորներին համար: Համաձայն եմ. բայց այդ հասակաւորներն ինչ են՝ եթէ ոչ դաստիարակութեան շնորհիւ փչացած երեխաներ: Սակայն դրա առաջը պէտք է առնել: Մանուկների համար պէտք է ոյժ գործ դնել, հասակաւորներին համար խոհականութիւն. այս է բնական կարգը. իմաստունն օրէնքի կարիք չունի:

Բ6. Սանիդ հետ վարուի՞ր իր տարիքի համապատասխան կերպով: Հենց սկզբից նրան իւր տեղը կանգնեցրու և այնպէս պինդ բռնիր, որ չմտածէ այդ տեղից հեռանալ: Նա ձեր ամենակարևոր ուսմունքը կգործադրէ նախ քան գիտենալ՝ թէ ինչ է իմաստութիւնը: Երբէք ոչինչ մի հրամայի նրան—ինչ էլ որ լինի: Երբէք չպէտք է թոյլ տաս, որ նրա մէջ ծագէ այն միտքը՝ թէ դու ուզում ես բռնութիւն գործ դնել նրա վրայ: Նա պէտք է իմանայ միայն, որ ինքը թոյլ է, իսկ դու ուժեղ, որ իւր գերութեամբ անհրաժեշտ կերպով քո ձեռքն է մատնուած. այդ պէտք է իմանայ, փորձէ և զգայ: Նա շատ շուտ պէտք է իւր ամբարտաւան գլխի վրայ զգայ այն ծանր լուծը, որ բնութիւնը դրել է մարդու վրայ. կարիքի ծանր լուծն է այդ, որի տակ պէտք է ընկճուի ամեն մի վերջ ունեցող էութիւն. նա այդ կարիքը պէտք է ասեսնէ իրերի և ոչ երբէք մարդու քմահաճութեան *) մէջ: Նրան սանձահարողը պէտք է լինի ոյժը և ոչ թէ մարդկային ակնածութիւնը: Եթէ անհրաժեշտ է, որ նա որևէ բանից հեռու մնայ, մի թոյլ տայ այդ անելու՝ առանց բացատրութիւնների ու մեկնութիւնների: Եթէ ուզում ես մի բան թոյլ տալ նրան, թոյլ տուր հենց առաջին խօսքի վրայ՝ առանց խնդրելու ու աղաչելու և մանաւանդ առանց պայմանների: Համաձայնութիւնդ ուրախութեամբ տուր, իսկ մերժումդ՝ ակամայ. սակայն մերժումդ անդառնալի պէտք է լինի. ոչ մի թախանձանք չպէտք է գութդ շարժէ. քո ոչը պէտք է մի պողպատեայ պարիսպ լինի, որի վրայ երեխան հինգ-վեց ան-

*) Պէտք է հաստատ իմանալ, որ երեխան ամեն մի կամք, որ հակառակ է իւր կամքին և որի պատճառն ինքը չէ հասկանում, իբրև քմահաճութիւն է ընդունում: Սակայն նա երբէք չի հասկանում այն ամենի պատճառը, ինչ որ իւր երեակայութեան հակառակ է:

գամ իւր ուժերը սպառէ, որպէս զի այլ ևս չփորձէ. կործանել

57 Այդպիսով թէև երեխան իր ցանկացածը չի ստանայ՝ սակայն կսովորի համբերութեան, հանգարտութեան, հրաժարման և գոհութեան, որովհետև մարդկային բնաւորութեան յատուկ է՝ անփոփոխելին համբերութեամբ տանել, բայց ոչ ուրիշների չար կամքը կատարել: Այլ նա ոչինչ չկայ՝ պատասխանի դէմ երբէք ոչ մի երեխայ չի բնորոշւում: հակառակ դէպքում նա կարծում է, որ իրեն խաբում են: Այստեղ միջին ճանապարհ չկայ. կամ պէտք է բոլորովին չպահանջել, կամ թէ առաջուց չէան կատարել հնազանդութեան հարկադրել: Ամենավատ դաստիարակութիւնն այն է, երբ դուք թոյլ էք տալիս, որ նա իր և ձեր կամքի մէջ տարութիւն ունի և այդպիսով մի անդադրում վէճ ստանանայ ձեր մէջ՝ թէ ո՞ւմ խօսքը պէտք է անցնի. դրանից հարիւր անգամ աւելի լաւ կլինէր՝ եթէ միշտ նրա խօսքը կաւարուէր:

58. Շատ տարօրինակ բան է, որ երեխաներին դաստիարակելու հենց սկզբի օրերից սկսած մինչև այսօր՝ մարդիկ ուրիշ միջոց չեն մտածել նրանց առաջնորդելու՝ բացի փառամոլութիւնից, նախանձից, ունայնասիրութիւնից, ընչաքաղցութիւնից, ստոր երկիւղից. սրանք բոլորն էլ ամենավտանգաւոր և մարմնի զարգացումից առաջ՝ հոգու համար ամենալիարատակար մոլութիւններն են: Ամեն մի վաղահաս տեղեկութեան հետ, որ դուք ուզում էք նրա գլուխը մտցնել, նրա սրտի խորքում մի մոլութիւն էք սերմանում. անմիտ ուսուցիչները կարծում են թէ հրաշքներ են կատարում, երբ երեխաներին չարաբարոյ են դարձնում՝ ցանկանալով ցոյց տալ նրանց՝ թէ ի՞նչ է բարութիւնը. և յետոյ ծանր շեշտով ասում են. այսպէս է մարդու—Այո, հարկաւ, այդպէս է ձեր ձևակերպած մարդը:

59. Բոլոր օժանդակ միջոցները գործ են դրուել, բացառութեամբ հենց այն միջոցի, որ միմիայն կարող է նպատակին հասցընել. այն է հասկացողութեամբ կանոնաւորուած ազատութիւնը: Ով չէ կարող միմիայն կարելիութեան և անկարելիութեան օրէնքներով երեխաներին հասցնել այնտեղ, ուր կամենում է, չպէտք է դաստիարակութեան գործով զբաղուի: Թէ մէկի և թէ միւսի սահմանը հաւասարապէս անծանօթ է երեխային, ուստի և կարելի է այդ սահմանն ըստ հաճոյքի ընդարձակել և փոքրացնել: Միայն կարևորութեան տեսակէտը պէտք է ի նկատի ունենալ և միայն իրերի գորութեամբ պէտք է սովորեցնել. որիէ մոլութիւն արմատ չի կարող ձգւի երեխայի սրտի մէջ, որովհետև առանց անզրեցութեան՝ կրքերը երբէք չեն չարթւում:

60. Սանիդ երբէք մի ուսուցանի լոկ խօսքերով. նա պէտք է իւր ուսումը միմիայն փորձով ստանայ. ոչ մի կերպ մի պատժի

նրան, որովհետև նա դեռ ևս պատժի ենթակայ լինելու գիտակցութիւնը չուներ. երբէք մի թոյլ տայ, որ ներողութիւն խնդրէ, որովհետև նա չի կարող քեզ վերաւորել: Աւ որովհետև նրա գործողութիւնները զուրկ են բարոյական բնաւորութիւն ունենալուց, ուստի և նա բարոյապէս շատ բան չի կարող անել, որ արժանի լինէր պատժի կամ յանդիմանութեան:

61. Նա զգում եմ արդէն՝ թէ ինչ սարսափով պէտք է դատէ ուսուցիչն այս երեխայի մասին՝ ի նկատի ունենալով մեր սովորական երեխաներին. սակայն նա կսխալուի: Անդադար ճնշուած պահելով ձեր սաներին՝ զրգուում էք նրանց աշխուժութիւնը՝ որչափ աւելի ճնշուած են զգում նրանք ձեր ներկայութեամբ, այնչափ աւելի սանձարձակ են ձեզնից հեռանալուց յետոյ. երբ կարող լինեն՝ նրանք կհատուցանեն ձեզ՝ ձեր բռնութեան փոխարէնը: Քաղաքի երկու դպրոցական աշակերտ աւելի մեծ վնասներ կառաջացնեն դաշտում և մարգագետնի վրայ, քան թէ մի ամբողջ գիւղի բոլոր պատանիները: Փակեցէք սենեակի մէջ քաղաքացի մի փոքրիկ պարոնի և մի գեղջուկ պատանի՝ դեռ երկրորդը տեղից չշարժուած, առաջինը սենեակի մէջ եղած բոլոր իրերը կթափթփի և կշարդի: Ինչո՞ւ. որովհետև առաջինը շտապում է իր ազատութեան վայրկեանն անգամ ի չարը գործ դնել, այն ինչ միւսը, որ ապահով է իր մշտական ազատութեան համար, երբէք չէ ձգտում նոյնն անելու: Բայց և այնպէս այդ գեղջուկ երեխաները դեռ շատ հեռու են այն դրութիւնից, որ ես եմ ցանկանում ունենալ:

62. Իբրև անվիճելի սկզբունք պէտք է ընդունենք, որ բնութեան առաջին յոգեբը միշտ ճիշտ են լինում. մարդկային սրտի մէջ սկզբնական թիւրութիւններ չկան. նրա մէջ ոչ մի մոլութիւն անգամ չկայ, որի մասին կարելի չլինէր ապացուցանել՝ թէ ինչպէս և ինչ եղանակով է հաստատուել մարդու սրտում: Մարդուն բնականապէս յատուկ միակ մոլութիւնը ինքն իրեն սիրելն է, կամ թէ անձնասիրութիւնն ընդարձակ մտքով առած: Այս անձնասիրութիւնն ինքն ըստ ինքեան կամ թէ մեզ հետ ունեցած յարաբերութեամբ լաւ է ու օգտակար. և որովհետև կարևոր յարաբերութիւն չունի ուրիշների հետ՝ ուստի այդ տեսակէտից անտարբեր է բնութեան վերաբերմամբ: Անձնասիրութիւնը լաւ կամ վատ կլինի միմիայն գործադրութեան և զանազան յարաբերութիւնների միջոցին: Մինչև անձնասիրութիւնը ղեկավարող խոհականութեան կազմակերպուիլը երեխան ոչինչ չպէտքէ անէ տեսածի կամ լսածի համեմատ. նա պէտք է անէ միմիայն այն, ինչ որ բնութիւնը պահանջում է նրանից և այդ դէպքում նա միշտ ճիշտ կվարուի:

63. Դրանով չեմ ուզում ասել, թէ երեխան վնասներ չի տայ, իրան չի վիրաւորել կամ թէ իր ձեռքն ընկած թանկագին ամանեղէնը չի կոտորտի։ Նա կարող է շատ չարիքների պատճառ լինել՝ առանց չարիք գործելու, որովհետեւ չար գործողութիւնը կախումն ունի վնասելու դիտաւորութիւնից, որ երեխան երբէք չունի։ Սթէ նա նոյն իսկ միայն մի անգամ այդպիսի դիտաւորութիւն ունենար՝ արդէն ամեն բան կորած կլինէր. նա չար կլինէր՝ համարեւ առանց փրկութեան։

64. Շատ բան վատ է տեղանքի տեսակէտից, որ վատ չէ խոհականութեան նկատմամբ։ Թոյլ տուէք, որ երեխաներն իրենց փոքրիկ չարութիւններն անհն անարգել, սակայն, հարկաւ, հեռու պահեցէք նրանցից ամեն թանկագին և կոտորուելու իրեղէնները։ Նրանց սենեակը լցրէք կալծր, դիմացկուն իրեղէններով՝ առանց հայելու, յախճապակու և չքեղութեան զարդերի։ Գոնէ իմ Էմիլը, որին գիւղում պէտք է կրթեմ, իր սենեակում ոչինչ այնպիսի բան չպէտք է ունենայ, որով զանազանի գիւղական խրճից։ Ի՞նչ միտք ունի երեխայի սենեակը չքեղ իրեղէններով զարդարել, քանի որ նա շատ քիչ ժամանակ պէտք է մնայ այդտեղ։ Իայց ոչ, երեխան ինքը կզարդարի իր սենեակը և մենք շուտով կտեսնենք՝ թի ինչով։

65. Սթէ երեխան, չնայելով չո նախագզուլութիւններին, մի որեւէ անկարգութիւն է անում կամ թէ մի պէտքական իրեղէն կոտորում, մի պատժի նրան քո անհոգութեան համար և մի կռուի նրա հետ. նա ոչ մի յանդիմանական խօսք չպէտք է լսէ քեզինց. մինչև անգամ մի ցոյց տայ, որ նա տհաճութիւն է պատճառել քեզ. այնպէս ձեռքդ՝ իբրեւ թէ այդ իրն ինքն իրեն է կոտորուել. ինքդ քեզ ասան, որ շատ բան արած կլինես, եթէ կարողանաս ոչինչ չանել։

66. Այժմ յուսաբանեմ ամբողջ դաստիարակութեան ամօճ նամեծ, ամենանշանաւոր և ամենաօգտակար օրէնքը, այսինքն, որ պէտք է ոչ թէ ժամանակ վատակել, այլ՝ ժամանակ կորցնել։ Սովորական ուսուցիչը թող ներէ ինձ իմ այս տարօրինակութիւնը — պարագրքը. — Սթէ մարդ ուզում է խորհրդածել, պէտք է տաւորինակութիւններ յայտնէ. ով ինչ ուզում է՝ թող ասէ, ես աւելի լաւ եմ համարում տարօրինակութիւններ ասել, քան թէ նախապաշարուած լինել։ Երեխայի ծննդից մինչև տասներկու տարեկան հասակը ամենավտանգաւոր ժամանակն է։ Այս այն ժամանակամիջոցն է, երբ բոլորովն են սխալմունքն ու մոլութիւնները և մենք դեռ ևս ոչ մի միջոց չունենք այդ արմատախիլ անելու և երբ միջոց ենք ունենում, արմատներն արդէն այնքան խոր են

տարածուած լինում, որ այլ ևս ժամանակ չենք ունենում դուրս հանելու: Եթէ երեխաները կարողանային մայրական գրկից մի թոյցքով հասնել խոհականութեան հասակը, այն ժամանակ միայն մեր տուած դաստիարակութիւնը յարմար կլինէր. սակայն բնութեան ընթացքը բոլորովին դրա հակառակն է պահանջում: Դուք պէտք է նրա հոգու հետ ոչինչ՝ չսկսէիք՝ մինչև որ նա իր բոլոր ընդունակութիւնները զարգացնէր. որովհետև կոյր լինելով՝ անկարելի է, որ նա զգայ իր առաջը բռնած լոյսը. անկարելի է, որ նա գաղափարների անբաւ հարստութեան մէջ կարողանայ մի որոշ ճանապարհով գնալ:

67. Առաջին դաստիարակութիւնն ուրիմն պէտք է կուտ բացասական լինի: Նրա գործը պէտք է լինի՝ ոչ թէ առաքինութիւն կամ ճշմարտութիւն ուսուցանել, այլ սիրտը պահպանել մոլութիւնից և ոգին՝ սխալմունքից: Եթէ դու կարողանայիր ոչինչ չանել և ոչինչ թոյլ չտալ անելու, եթէ կարողանայիր սանկիդ առողջ և ուժեղ հասցնել մինչև տասներկու տարեկան հասակը, այնպէս որ չկարողանար իր աջ ձեռքը զանազանիկ ձախից, այն ժամանակ հենց քո տուած առաջին դասին նրա հոգեկան աչքերը կբացուէին խոհականութեան առաջ. այդ դէպքում նա ոչ նախապաշարումներ, ոչ էլ սովորութիւններ կունենար և այդպիսով նրա մէջ ոչինչ այնպիսի բան չէր լինի, որ կարող լինէր վնասել քո ջանքերի ազդեցութեանը: Շուտով նա ձեռքերդ տակ ամենախոհական մարդը կդառնայ և դու դաստիարակութեան մի հրաշք կատարած կլինես, եթէ ոչինչ չանելով սկսես գործդ:

68. Իշխող սովորութեան հակառակն արն և համարեա թէ միշտ ճիշտ կլինի արածդ: Եւ որովհետև երեխայից ուզում են ոչ թէ երեխայ. այլ գիտնական դարձնել, այդ պատճառով և հայրերն ու մայրերը չաւտ շուտ են սկսում կռուել, ուղղել, դատապարտել, շողոքորթել, սպառնալ, խոստանալ, հրահանգել և պատճառաբանել: Դու ուրիշ կերպ վարուիր. եղիր խոհական և մեծամտութիւն մի անի սանիդ հետ, մանաւանդ ոչ այն նպատակով, որ նա սիրուն անուանէ այն, ինչ որ իրեն դուր չէ գալիս. որովհետև երբ մենք անհաճոյ իրերի վերաբերմամբ միշտ խոհականութիւն ենք մէջ բերում, վնասում ենք վերջինիս և վաղահաս կերպով ստորացնում նրա արժէքը երեխայի աչքում, որ դեռ ևս կարողութիւն չունի այդ հասկանալու: Վարժիր նրա մարմինը, գործարանները, զգայարաններն և ուժերը, սակայն նրա հոգին թող պարապ մնայ, որչափ ժամանակ որ կարելի է: Հեռու պահիր նրանից այն բոլոր կարծիքները, որոնք ոչ մի վճռով չեն կարող

ստուգուել: Աքսորիւ, հեռացրու օտար տպաւորութիւնները և չարի առաջացումը խանգարելու համար՝ այնքան եռանդով մի շատացրու, որ բարին առաջ բերես. որովհետև բարին այն ժամանակն է միայն բարի, երբ խոհակաճութեամբ է լուսաւորուում: Ամեն մի յապաղումն իբրև առաւելութիւն նկատիր. շատ բան ենք վաստակում, եթէ՛ առանց ոչինչ կորցնելու նպատակին ենք դիմում: Թոյլ տուր, որ մանկութիւնը հասունանայ երեսաների մէջ, կարճ՝ եթէ որևէ տեղեկութիւն կարևոր է նրա համար, զգուշացիր նրան հաղորդելու այսօր, եթէ կարող ես այդ վաղուան թողնել՝ առանց վատնելի:

69: Այս մեթոդի արժէքը հաստատում է նաև երեսայի առանձնայատուկ հոգեկան զրութեան դիտողութիւնը, որ պէտք է ճիշտ իմանալ՝ որպէս զի գիտենանք թէ՛ ներքին դաստիարակութեան ո՞ր եղանակն աւելի յարմար է նրան: Իւրաքանչիւր երեսայի հոգին իր յատուկ ձևն ունի, որի համեմատ էլ նա պէտք է առաջնորդուի. այդ նպատակով եղած ջանքերի յաջողութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ նա այդ և ոչ թէ մի ուրիշ ձևով առաջնորդուի: Եթէ խելացի ես՝ երկար ժամանակ ականջ դիր բնութեանը և առաջին խօսքդ տանլուց առաջ՝ սանիդ լաւ դիտիր. ամենից առաջ թոյլ տուր, որ նրա առանձնայատուկութեան սաղմը լիակատար ազատութեամբ կազմակերպուի, ո՞չ մի բանում ճնշումն մի գործ դնի, որպէս զի նրան աւելի լաւ կարողանաս տեսնել իր ամբողջ էութեամբ: Կարծում ես թէ՛ այդ ազատութեան ժամանակը կորած կլինի նրա համար. հենց ճիշտ դրա հակառակը՝ այդ ժամանակն ամենալաւ կերպով կգործադրուի, որովհետև այսպիսով դու կսովորես՝ արժէքը կորցրած ժամանակի և ոչ մի վայրկեանը կորցնել. մինչդեռ երբ դու սկսում ես գործել՝ առանց գիտենալու թէ՛ ինչ պէտք է գործես՝ անխորհուրդ կերպով ես գործում: Այսպիսով սխալներ անելուց ազատ կլինիս, կհարկադրուիս յետ դառնալու և նպատակից աւելի հեռացած կլինիս՝ քան թէ աւելի քիչ շտապէիր նոյն նպատակին հասնելու: Այն ժլատների պէս մի անի, որոնք մեծ կորուստներ են ունենում՝ միմիայն կորուստից վախենալու պատճառով: Պատանեկութեան միջոցին շահիր ժամանակը, որ յետոյ հասակաւոր եղած միջոցին տոկոսներով յետ ստանաս: Խոհական բժիշկը հիւանդին առաջին անգամ տեսնելուն պէս՝ թեթև կերպով անմիջապէս դեղեր չէ գրում նրա համար, այլ նախ ուսումնասիրում է հիւանդի մարմնի կազմութիւնը և ապա թէ՛ կարգադրութիւն անում. նա ուշ է սկսում իր գործողութիւնը, սակայն բժշկում է հիւանդին, մինչ-

գեո չափազանց եռանդ ցոյց տուող բժիշկը՝ միւս աշխարհն է ուղարկում նրան:

70. Սակայն սրտեղ պէտք է պահենք այս երեխային, որ դաստիարակենք ինչպէս մի անզգայ էութիւն, ինչպէս մի մեքենական մարդ: Արդեօք լուսնի թէ չի անմարդաբնակ կղզու վրայ պէտք է ապրի նա: Պէտք է արդեօք նրան բոլոր մարդկանցից առանձնացնենք: Աշխարհիս վրայ նա շարունակ աչքի առաջ չի՞ ունենայ օտար մոլութիւնների օրինակը: Արդեօք նա իր հասակակից ուրիշ երեխաներ չպէտք է տեսնէ երբէք: Արդեօք չպէտք է տեսնէ իր ծնողներին, դրացիներին, ծծմօրը, իրեն պահող կնոջը, իր ծառային, այո՛, նոյն իսկ իր դաստիարակին, որ նոյնպէս հրեշտակ չէ:

71. Այս առարկութիւնը շատ նշանաւոր է և հիմնաւոր: Բայց միթէ ես պնդել եմ, որ բնականի համապատասխանող դաստիարակութիւնը հնչտ ձեռնարկութիւն է: Ո՞վ մարդիկ, միթէ իմ մեղն է, որ դուք ամեն լաւ բան դժուարացրել էք: Հարկաւ ես զգում եմ այդ դժուարութիւնները. գուցէ և դրանք անյաղթելի են: Բայց և այնպէս ճիշտ է, որ մինչև մի որոշ սասիճան արդէն ծառայութիւն ենք արել, երբ հոգում ենք ծառայութիւն մատուցանելու: Եւ ցոյց եմ տալիս այն նպատակը, որ պէտք է ի նկատի ունենալ. ես չեմ պնդում, որ կարելի է հասնել դրան, բայց հաստատ կասեմ, որ նա է ամենից լաւ գործն արել, ով ամենից շատ է մօտեցել այդ նպատակին:

72. Մտածիր, որ մարդ առաջ ինքն իրեն պէտք է մարդ դարձրած լինի, որ յետոյ ձեռնարկէ ուրիշ մարդու կազմակերպութեան. մարդ պէտք է ինքն իրեն մէջ ունենայ այն օրինակը, որին պէտք է հետևի նոր կազմակերպողը: Մինչ երեխան գեո տեղեկութիւններ չունի, մենք ժամանակ ունենք՝ նրա շուրջը գտնուող իրերն այնպէս նախապատրաստելու, որ նրա առաջին հայնացքներն ընկնեն միմիայն այն առարկաների վրայ, որոնց տեսնելը յարմար ենք համարում: Այնպէս արե՛մ, որ ամեն մարդ յարգէ քեզ. առաջ ամենքի սէրը ձեռք բեր, որպէս զի ամեն մարդ աշխատէ քեզ հաճութեամբ ծառայելու: Ի՞նչ երեխային չես կարող քո իշխանութեան ներքոյ ունենալ, եթէ չես տիրապետում նրա բոլոր շրջակայքը. այդ յարգանքը երբէք բաւականաչափ չի լինի՝ եթէ հիմնուած չէ առաքինութեան պատկառանքի վրայ: Խնդիրն այստեղ քսակը դատարկելուն և լիքը բռով ոսկիներ ցրուելուն չէ վերաբերում. ես երբէք չեմ տեսել, որ փողը մէկին սիրոյ արժանի դարձնէր: Մարդ պէտք է ոչ ժլատ և պինդ լինի, ոչ էլ այն թշուառութիւնից գանգատուի, որ կարելի է թեթևացնել:

բայց եթէ դու դրամարկղներդ բանաս, սակայն սիրտդ չբանաս, ուրիշների սիրտը միշտ փակ կմնայ քեզ համար: Գո թէ ժամանակը, թէ հոգացողութիւնը, թէ հակումները, նոյն իսկ քեզ՝ պէտք է նուիրես, որովհետեւ ինչ որ անես, ուրիշները միշտ կզգան, որ քս փողը չի կարող անձդ փոխարինել: Կան օրինակներ վշտակցութեան և բարեացակամութեան, որ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունեն և իսկապէս աւելի օգտակար են քան բոլոր պարգևները: Ո՛րքան թշուառներ և հիւանդներ աւելի սփոփանքի կարիք ունեն, քան ողորմութեան: Ո՛րքան ճշուածների համար պաշտպանութիւնն աւելի կարևոր է, քան փողը: Կռուածներին հաշտեցնող, զատավարութիւնները խափանիր. մանուկներին դէպ իրենց պարտականութիւնն առաջնորդիր, հայրերին դէպի ներողամտութիւն. նպաստիր երջանիկ ամուսնութիւններ գլուխ գալուն. խափանիր հարստահարութիւնները. սանիդ ծնողների ազդեցութիւնը լիովին գործ դիր յօգուտ թոյլի, որին արդարադատութիւնը մերժել է և գօրեղը՝ գետնին հաւասարեցրել: Ամբողջ աշխարհի առաջ հրատարակիր քեզ՝ իբրև սաշտպան դժբաղդների: Լիդր արդարադատ, մարդավայել, բարեգործ: Միայն ողորմութեամբ մի՛ գործի, այլ քրիստոնէական սիրով. զթասրտութեան գործերն աւելի շատ թշուառութիւնների առաջն են առնում, քան փողը. սիրելի մերձականներիդ և նրա՞ք էլ քեզ կսիրեն. ծառայիր նրանց և նրանք էլ քեզ կծառայեն. եղիր նրանց եղբայրը և նրանք քո զաւակները կլինեն:

73 Պատճառներից մէկն էլ այս է, թէ ինչո՞ւ Լէմիին գիւղում եմ ուզում դաստիարակել՝ հեռու ծառաներից, որոնք իրենց տէրերից յետոյ ամենաապականուած մարդիկն են, հեռու քաղաքի վատթար բարքերից. քաղաքը չըջապատող և ծածկող փայլունութիւնը երիտասարդութեան համար մոլորեցնող և վարակիչ է, այն ինչ գիւղացիների չքողարկուած սխալները բոլոր իրենց կոշտութեամբ աւելի ընդունակ են մարդուն յետ մղելու, քան մոլորեցնելու՝ եթէ առանձին պատճառ չունինք նրանց նմանուելու:

74. Գաստիարակը գիւղում աւելի կարող է առանց արգելքի տնօրինել այն, ինչ որ պէտք է անցնի մանկան հետ նրա կոչումը, խօսածները և նրա օրինակն այնպիսի յարգանքի կարժանան, որ քաղաքում կարելի չէ՝ ձեռք բերել. ինչպէս որ դաստիարակն ամեն մարդու համար օգտակար կլինի, այնպէս էլ ամեն մարդ կաշխատի արժանի լինել նրա շնորհակալութեանը, նրանից յարգուել և սանի վերաբերմամբ իրեն այնպէս պահել, ինչպէս որ ուսուցիչն իրապէս կկամենայ. և եթէ մարդ մոլութիւնից ձեռք չի վերցնի, զոնէ դայթակղութիւնից կխուսափի. այս է այն բոլորը,

ինչ որ հարկաւոր է մեր նպատակի համար:

75. Կադարեցէք ձեր սեպհական սխալների համար՝ ուրիշներին պատասխանատու ճանաչելուց. երեխաների տեսած վատնաւելի բիչ է փչացնում նրանց, քան այն, ինչ որ դուք էք նրանց սովորեցնում: Ձեր մշտական քարոզներով, կշտամբանքներով, խորամանկութիւններով նրանց տալիս էք մի միտք, որ նրանք բարի լինեն, բայց միևնոյն ժամանակ տալիս էք քսան ուրիշ մտքեր, որ ոչինչ արժէք չունին. բոլորովին զրաւուած լինելով ձեր մտքերով, չէք տեսնում այն ազդեցութիւնը, որ անում էք նրանց մշտքերի վրայ: Միթէ կարծում էք, որ խօսքերի այն մեծ հեղեղի մէջ, որով շարունակ ողողում էք նրանց, չեն գտնի ոչ մէկը, որ սխալ ըմբռնեն: Միթէ կարծում էք, որ նրանք ձեր խառնաշփոթ բացատրութիւններն իրենց տեսակէտով չեն ըմբռնի. ձեր սեպհական համակարգութիւնը կառուցանելու համար նրանց մէջ ոչինչ չէք գտնի և նրանք յարմար դէպքում ձեր դէմ կլինին:

76. Լսեցէք միայն մի անգամ այդպէս ուսած մի փոքր տղայի, թողէք, որ նա սրտի ուղածին պէս խօսէ, հալցնէ և ցնդաբանէ և դուք կզարմանաք թէ ինչ տարօրինակ յեղաշրջութեան են ենթարկուել նրա հոգու մէջ ձեր բացատրութիւնները. նա ամեն բան շփոթում, յեղաշրջում է, համբերութիւնից հանում և երբեմն չնախատեսնուած առարկութիւններով վնասեցնում ձեզ: Նա այնտեղն է հասցնուս, որ կամ դուք էք լուում, կամ նրան լուեցնում. և ինչ պէտք է մտածէ նա այն մարդու լուելու մասին, որ առհասարակ սիրով է խօսում: Սթէ երեխան երբևիցէ այդ առարկութիւնն ունենայ և ինքն զգայ, այն ժամանակ դաստիարակութիւնն այլ ևս գոյութիւն չի կարող ունենալ. այդ վայրկեանին ամեն բան կվերջանայ. երեխան այլ ևս չի թոյլ տայ, որ դուք դասաւանդէք նրան, այլ միայն կհակաճառէ ձեզ:

77. Սուանդուն ուսուցիչներ, եղէք պարզ, խոհեմ, չափաւոր. միայն այն ժամանակ շտապով ձեռնարկեցէք, երբ պէտք կլինի ուրիշների ազդեցութիւնը հեռու պահել. ես կրկնում եմ շարունակ. յետաձգեցէք, եթէ կարելի է, մի լաւ ուսուցումն, որպէս զի վատը չհաղորդէք: Յանկանալով անմեղութեանը բարւոյ և չարի ճանաչողութիւնը տալ՝ զգուշացէք մոլորեցնողի պաշտօնը կատարել. և որովհետև դուք չէք կարող այնպէս անել, որ երեխան դուրսը օրինակներով կրթուի, ձեր բոլոր հակողութիւնը սահմանափակեցէք նրանով, որ այդ օրինակները նրա հոգու մէջ տպաւորուին նրան յարմար պատկերով:

78. Սրեխայի ներկայութեամբ տեղի ունեցած կրքերի փո-

Թորկալի արտայայտութիւնները մեծ ներգործութիւն են ունենում նրա վրայ, որովհետեւ զգայարաններին մատչելի նշաններով են տեղի ունենում. երեխաներն ակամայ ուշադրութիւն են դարձնում այդ բանի վրայ: Սրինակ բարկութիւնն այնպէս աղմկալի արտայայտութիւններ ունի, որ անկարելի է անուշադիր թողնել, երբ բաւականին մօտ ենք լինում: Կարիք չկայ հարց տալու, թէ արդեօք մանկավարժի համար լաւ առիթ չէ այս մասին մի գեղեցիկ ճառ ասել: Ոչ, գեղեցիկ ճառերն աւելորդ են, ոչ մի խօսք անգամ կարիք չկայ ասելու: Թող երեխան մօտենայ. զարմացած այդ տեսարանի վրայ, նա հարցեր կառաջարկէ քեզ: Պատասխանը պարզ է և տրուում է ինքն իրեն՝ նրա զգայարանները զբաղեցնող իրերից: Նա տեսնում է մի կարմրած դէմք, փայլատակող աչքեր, սպառնացող ծամածռութիւններ, լսում է աղաղակ. այս բոլորը նշան է, որ մարմինը հանդիստ դրութեան մէջ չէ: Ասան նրան հանդարտ, անպաճոյճ ու պարզ կերպով. այս խեղճ մարդը հիւանդ է. ջնքմ ունի: Այդ առիթով կարող ես, կարճ խօսքերով, գաղափար տալ նրան հիւանդութիւնների և դրանց ներգործութիւնների մասին, որովհետեւ դրանք էլ կապ ունին բնութեան հետ:

79. Այս մտապատկերի հիման վրայ, որ կեղծ չէ, արդեօք երեխան կանխաւ տհաճութիւն չի զգայ՝ իր կրքերի չափազանցութիւններին ենթարկուելու, որ իբրեւ հիւանդութիւն կնկատէ. և միթէ կարծում ես, որ այսպիսի յարմար դէպքում պարզ ըմբռնումն աւելի փրկարար տպաւորութիւն չի անի քան ամենաձանձրալի բարոյախօսութիւնը: Բայց այս ըմբռնման հետեւեալները ապագայում պէտք է տեսնես. այժմ իրաւունք ունիս, եթէ մի վատ դէպք պատահի, կամակոր երեխային իբրեւ հիւանդ նկատելու, իւր սենեակում փակելու կամ եթէ կարիք կայ, նոյն իսկ անկողնում քիչ կերակուր տալով պահելու, որպէս զի երկիւղ ներշնչես նրան՝ սաղմնաւորուող մոլութիւնների նկատմամբ. նա պէտք է այդ մոլութիւններն առեւտու արժանի և սարսափելի բան համարէ, բայց միևնոյն ժամանակ քո գործ դրած խտրութիւնը, որ ստիպուած ես գուցէ գործ դնել՝ նրան բուժելու համար, իբրեւ պատիժ չպէտք է նկատէ: Եւ եթէ դու էլ յուզման վայրկեանում կորցնես պաղարիւնութիւնդ և չափաւորութիւնդ, որ վարժութեամբ պէտք է ձեռք բերես, մի աշխատի երեխայի առաջ սխալներդ քողարկել, այլ ասան բացայայտ կերպով, սիրալիր յանդիմանութեամբ. գաւակս, ինչ հիւանդացրիր:

80. Սակայն և այնպէս կարևոր հանգամանք է, որ բոլոր մանկական արտայայտութիւնները, որոնք դիպուածով կարող են առաջանալ, նրա ներկայութեամբ երբէք խօսակցութեան նիւթ

չպէտք է դառնան կամ թէ այնպէս չպէտք է առաջ բերուեն, որ երեսխան նկատէ: Չմտածուած մի ծիծաղը կարող է կէս տարուայ աշխատանքը փչացնել և սմբողջ կեանքի ընթացքում այլ ևս անուղղելի անարդարութիւն պատճառել: Սա յաճախ պէտք է կըրկենեմ. երեսխանի իշխելու համար՝ մարդ առաջ պէտք է ինքն իրեն իշխէ: Սա երևակայում եմ՝ թէ ինչպէս փոքրիկ էմիրը դրացի երկու կանանց կռուի ժամանակ, ամենաթուև դժուարեանին կ'օտենայ աւելի կատաղի կռուողին և ցաւակցական ձայնով կասէ նըրան. սիրելիս, դու հիւանդ ես, չստ ցաւում եմ:— Յանկարծակի ասած այս խօսքն անկասկած առանց ազդեցութեան չի մնայ ներկայ եղողների և գուցէ նոյն իսկ կռուող անհատների համար: Առանց ծիծաղելու, առանց հետը կռուելու, առանց գովելու, դուրս կտանեմ նրան իւր ցանկութեամբ կամ հակառակ նրա կամքի, առաջ քան նա կարողանայ զգալ այդ ազդեցութիւնը, կամ առ սակաւն, առաջ քան կարողանայ մտածել այդ մասին. և կըշտապեմ ամեն միջոց գործ դնել, որ կարող լինի ուրիշ մտքերով զբաղուել:

81. Իմ նպատակը չէ ամեն տեսակ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, այլ միայն ընդհանուր սկզբունքներ առաջ բերել և աւելի դժուար լինելներում օրինակներ տալ: Սա անկարելի եմ համարում, որ ընկերութեան մէջ երեսխանին մինչև տասներկու տարեկան հասակը կարողանանք հասցնել՝ առանց նրան որևէ զգալի փար տալու մարդկանց միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան և մարդկային դործողութիւնների բարոյական առթէքի մասին: Միայն պէտք է ուշադրութիւն դարձնել, որ այս կարևոր գաղափարներն ըստ կարելոյն ուշ տրուին նրանց և եթէ կարելի չէ անտես առնել, միայն վայրկեանական նպատակով բաւականանանք, որպէս զի երեսխան ինքն իրեն ամեն բանի տէր չճանաչէ և ուրիշներին չարութիւն չանէ՝ առանց այդ մասին մտածելու կամ գիտենալու: Կան քնքոյշ և հանդարտ սիրտ ունեցող մանուկներ, որոնց կարելի է, անվտանգ, իրենց սկզբնական անմեղութեամբ, առաջ տանել, բայց կան նաև անզուսպ բնաւորութիւններ, որոնց մէջ սկզբից վայրենութիւն է երևում և որոնց շուտով պէտք է մարդ դարձնել, որպէս զի չղթայական չլինին:

82. Մեր առաջին պարտականութիւնները հենց մեզ են վերաբերում. մեր սկզբնական զգայութիւնները նոյն իսկ մեզնով են սահմանափակում. մեր ըուր բնական յոյզերը վերաբերում են անմիջապէս մեր գոյութեան և բարեկեցութեան: Այսպիսով սկզբնական արդարադատութեան զգացմունքը զարգանում է մեր՝ քէպի ուրիշները տածած արդարադատութեան զգացմունքի հի-

ման վրայ. մեր սովորական դաստիարակութեան տեսակների հակաբնական լինելու մի յատկութիւնն է, որ երեխաներին սովորեցնում ենք իրենց պարտականութիւնները, բայց ոչ երբեք իրաւունքները. այն չենք ասում նրանց, ինչ որ կարեւոր է, այլ այն, ինչ որ նրանք չեն հասկանում և ոչ մի արժէք չէ կարող ունենալ նրանց համար:

33. Եթէ ես կրեխային այն եղանակով դաստիարակելու լինէի, ինչպէս վերը յիշեցի, ինքս ինձ կ'սէի. երեխան ձեռք է բարձրացնում ոչ թէ անձանց, *) այլ իրերի վրայ. շուտով նա փորձով սովորում է յարգել նրանց, որոնք հասակով և ուժով գերապանցում են իրեն. բայց իրերն իրենք իրենց չեն պաշտպանում: Երեխային սովորեցնելու առաջին գաղափարը ոչ թէ աղատութեան, այլ սեպականութեան գաղափարը պէտք է լինի. այդ գաղափարը հասկանալու համար երեխան պէտք է սեպական մի բան ունենայ: Սեպականութիւն չեն կազմում նրա ունեցած զգեստները, անօթները, խաղալիքը, որովհետեւ թէև նա իշխանութիւն ունի այդ իրերի վրայ, բայց չգիտէ՝ թէ ինչպէս և ինչ կերպ է ստացել: Շատ բան չի արտայայտում նա այն միտքը՝ թէ այդ իրերը նրան են, որովհետեւ նրան են տուել: Ի՞նչպէս մի բան տալու համար՝ պէտք է առաջ ունենալ իբրեւ սեպականութիւն. այսպիսով ուրեմն սեպականութեան գաղափարը նրանից առաջ գոյութիւն ունի, բայց մենք ուզում ենք՝ հենց սեպականութեան գաղափարը պարզել նրա համար. մի կոյժը թողնելով և այն, որ ընծայելը մի համաձայնութիւն, դաշն է, բայց երեխան դեռ չի կարող իմանալ՝ թէ ի՞նչ բան է համաձայնութիւնը **): Ես խնդրում եմ, որ այս և ուրիշ հազարաւոր օրինակ-

*) Երբեք չպէտք է թոյլ տալ, որ երեխան հասակաւորների վրայ ձեռք բարձրացնէ՝ իբրեւ իրենից ստոր դանդաղ կամ իրեն հաւասար անձանց: Եթէ նա մէկին լրջօրէն խփել համարձակուի, նոյն իսկ ծողային, այո, նոյն իսկ դահձին, պէտք է այնպէս անել, որ նա իւր տուած հարուածները ասկոսով յետ տառայ և այնուհետեւ այլ ևս խփելու ցանկութիւն չունենայ: Ես տեսել եմ՝ թէ ինչպէս կարճամիտ դաստիարակչուհիներն երեխայի կամակորոնթիւնն աւելի գրգռում են, նրանց սիրտ են տալիս խփելու և թոյլ տալիս, որ նոյն իսկ իրենց խփէ և յետոյ ծիծաղում են նրա անզօր հարուածների վրայ, առանց մտածելու, որ փոքր արիւնաբերուի դիտաւորութեամբ հասցրած ամեն մի հարուածը մահացու է և որ փոքրիկ կուռղը մեծ մարդաոգան կգտնայ:

**) Ելդ՝ պատճառով երեխաները մեծ մասամբ ուզում են յետ տառայ չլինել, ինչ որ ընծայել են ուրիշին և լալիս են, երբ յետ չեն տառնում: Ելք բանն այլ ևս չի պատահում, երբ նրանք ձիշտ հասկանում են՝ թէ ի՞նչ է նշանակում ընծայել. միայն յետոյ շատ զգուշ են ընծայելում:

ներից նկատէք՝ թէ ինչպէս երեխաներին հիւանալի կերպով ուսուցած ենք կարծում, երբ նրանց գլուխը լցնում ենք նրանց համար անմբռնելի միտք ունեցող բառերով:

84. Ուրեմն խնդիրը վերաբերում է սեպհականութեան ծագմանը, որովհետեւ այդտեղից պէտք է առաջացնել լերա սկզբնական դադափարը: Գլխումն ապրող երեխան արդէն որոշ ճանաչողութիւններ ձեռք բերած կլինի զիւղական աշխատանքի մասին. այդ բանի համար բաւական են նրա աչքերն ու ազատ ժամանակը. երկուսն էլ նրա տրամադրութեան տակ են գտնւում: Ստեղծել կամենալը, նմափութը, առաջացնելը, իւր ուժի և գործունէութեան ապացոյցներ տալը՝ յատուկ են ամեն հասակին, մանաւանդ երեխային. ինչ է երեխան միայն երկու անգամ տեսնի, որ այգին վարում, բանջարեղէն են ցանում, որ բանջարեղէնը բուսնում և աճում է, ինքն էլ կցանկանայ այգում աշխատել:

85. Վերն առաջ բերած սկզբունքների հիման վրայ երեխայի այդ ցանկութեանը չեմ հակառակուի. ընդհակառակը, կնպաստեմ, կաշխատեմ նրա հետ միասին՝ ոչ թէ նրան, այլ ինչ գուարճութիւն պատճառելու համար. զոնէ ճա այնպէս կհասկանայ, որ ես նրա այգեպանն եմ. քանի նա ուրիշ մշակներ չունի, ես կհերկեմ նրա համար հողը. նա այդ հողի սեպհականատէրն է դառնում, երբ ցանում է մի լոբի և հարկաւ այս սեպհականութիւնն աւելի սուրբ է և յարգանքի արժանի. քան հարաւային Ամերիկայի տիտիրապետութիւնը իսպանական թագաւորի անունով, որ տեղի աւանցաւ *Մուննէց Բայլըօւի* ձեռքով, երբ սա իսպանական դրոշմը կանգնեց Հարաւային Ովկիանոսի ափերին:

86. Այնուհետեւ երեխան ամեն օր ջրում է լոբին և անհուն ուժախութեամբ դիտում նրա աճումը: Սա աւելի ոյժ եմ տալիս նրա ուրախութեանը՝ ասելով. այժմ քեզ է պատկանում այդ—ե քացատրելով «պատկանել» գաղափարը, աշխատում եմ ըմբռնել տալ նրան, որ իւր ժամանակը, աշխատանքը, ջանքը, այո՛, իւր անձը գործ է դրել և այդ պատճառով հողի—մէջ եղածը կարող է իւրը համարել, ինչպէս որ իւր ձեռքը կարող է ազատել ուրիշի ձեռքից, երբ վերջինս ցանկանայ ուժով բռնել:

87. Մի գեղեցիկ օր, երբ երեխան ցնցուղը ձեռքին գալիս է լոբին ջրելու, ցաւալի տեսարան է ներկայանում նրա աչքին. բոլոր լոբիները գլխուած, ամբողջ գետինը տակն ու վրայ է արած, ցանած տեղը հազիւ է որոշւում: Նա աղաղակում է. ո՛հ, ինչ է դարձել իմ ձեռքի աշխատանքը, իմ հոգացողութեան, իմ քրտինքի քաղցր պտուղը: Ո՛վ է յափշտակել իմ սեպհականութիւնը, ո՛վ է վերցրել իմ լոբիները: Նրիտասարդ սիրտը խլըր-

տում է և անարդարութեան առաջին զգացմունքը թախծալի-
դառնութիւն է լցնում նրա հոգու մէջ. նրա արտօսքները հեղե-
ղի նման են հոսում. անմխիթար երեխան օդը լցնում է հեկեկան-
քով ու լացով: Նրա վշտին և բարկութեանը պէտք է զգայակցել.
պէտք է որոնել, հարցնել և հետազօտել եղելութեան պատճառ-
ները. վերջապէս երեւան է գալիս, որ տղեպանն է այդ խաղը
խաղացել. կանչում են նրան:

88. Այգեպանը հենց որ լսում է գանգատի պատճառը, մեզ-
նից աւելի բարձրաձայն է բողբոջում և ասում. «Ուրեմն դժւք էք
իմ աշխատանքը վիչացրել. այդտեղ ես մալտայի սեխի սերմ էի
ցանել. այդ սերմերը շատ թանկագին էին և ես յոյս ունէի շու-
տով դրանց հասած պտղով ձեզ հիւրասիրել. Այժմ ձեր ողորմելի
լոբու պատճառով իմ սեխերը արմատից դուրս էք գջիւ և ես այլ
ևս այդ տեսակ սերմ չունիմ: Զեր տուած վնասն էլ չի կարելի
ուղղել և դեռ ինքենիդ զրկել էք ձեզ ընտիր սեխ վայելելու.
զուարճութիւնից»:

Ժան Ժակ

Ներողութիւն ենք խնդրում, խեղճ Բոբերտ, դու ջանք ու
աշխատանք էիր թափել. ես զգում եմ, որ անարդար ենք վարուել՝
քո գործը օչնչացնելով, բայց մենք Մալտայից ուրիշ սերմ բերել.
կտանք քեզ համար և ոչ մի տեղ հողը չենք մշակի այլ ևս, մինչև
որ չիմանանք՝ թէ արդեօք մի ուրիշը մեզնից առաջ իրեն համար
չէ վերցրել այդ հողի կտորը:

Բոբերտ

Վատ չէր լինի. բայց այդ դէպքում իսկոյն ձեռքերդ պէտք
է խաչէք, որովհետեւ այլ ևս ոչ մի տեղ ամշակ հող չկայ: Նա
մշակում եմ այն հողը, որ հայրս է ձեռք բերել այդպէս եւս ա-
նում ուրիշներն էլ. ձեր տեսած չքակալ բոլոր հողերը վաղուց
արդէն տէր ունին:

Էմիլ

Ուրեմն սեխի սերմերը յաճախ են կորչում, պարոն Բոբերտ:

Բոբերտ

Ներողութիւն, երիտասարդ պարոն, ձեզ նման անխոհեմ
պատանիներ շատ յաճախ չեն պատահում: Ոչ ոք ձեռք չէ տա-
լիս իւր դրացու այգուն. ամեն մարդ յարգում է ուրիշի աշխա-
տանքը, որպէս զի իւրն էլ ապահով մնայ:

Էմիլ

Բայց ես այդի չունեմ:

Րոքերտ

Խնչ իմ գործն է. եթէ դուք իմ այգին փչացնէք, այլ ևս թոյլ չեմ տայ, որ այնտեղ զբօսնէք, որովհետեւ, ինչպէս տեսնում էք, ես չեմ ուզում, որ իմ աշխատանքն իզուր կորչի:

Ժան Ժակ

Արդեօք չի՞ կարելի, բարի Րոքերտ, հաշտութիւն առաջարկել. թողէք, որ ես և իմ փոքրիկ բարեկամը ձեր այգու մի անկիւնը մշակենք և դրա փոխարէն մեր ստացած արդիւնքի կէսը ձեզ տանք:

Րոքերտ

Առանց արդիւնք ստանալու էլ համաձայն եմ, բայց իմացէք, որ եթէ ձեռք տաք իմ սեխերին, ձեր բոլոր լոբիները կկտրտեմ—

89. Նրեխաներին հիմնական սկզբունքներն ըմբռնել տալու այս փորձից կտրելի է տեսնել, թէ ինչպէս է բնական եղանակով առաջանում սեպհականութեան գաղափարը, երբ մարդ աշխատանքի միջոցով տիրապետելու իրաւունք է ձեռք բերում: Այս բացայայտ, կարճ ու պարզ է և երեխայի համար միշտ հասկանալի: Այդտեղից մինչև սեպհականութեան իրաւունքն ու փոխանակութիւնը միայն մի քայլ է, որից յետոյ պէտք է իսկոյն կանգ առնել:

90. Այստեղ էլ երևում է, որ իմ երկու էջ տեղ ըռնող բացատրութիւնը փորձով գուցէ մի տարուայ գործադրելու բան է, որովհետեւ բարոյական գաղափարները բացատրելիս չի կարելի շատ դանդաղ առաջ գնալ և ամեն մի քայլափոխին հաստատուն հող ունենալու համար՝ երկչոտ չպէտք է լինել: Նրիտասարդ ուսուցիչներ, խնդրում եմ, մտածեցէք այս օրինակի մասին և իմացէք, որ ձեր հրահանգները պէտք է աւելի գործով, քան խօսքով հաղորդէք, որովհետեւ երեխաները հեշտութեամբ մոռանում են իրենց ասածներն ու լսածները, բայց ոչ արածներն ու փորձածները:

91. Նմանօրինակ հրահանգները, ինչպէս արդէն ասացինք, պէտք է տրուին—աւելի վաղ կամ ուշ, նայելով թէ մանկան աւելի հանդարտ կամ փոթորկալի մտածողութեան եղանակը վաղ կամ ուշ է դրա կարիքն զգում. դրանց բացայայտ օգուտն իսկոյն աչքի է ընկնում. բայց որպէս զի դժուար բաներում ոչինչ անտես չաւան ենք, մի օրինակ էլ առաջ բերենք:

92. Քո կամակոր երեխան փչացնում է այն ամենը, ինչ որ

ձեռքն է ընկնում. բայց վրան մի բարկանայ, հեռացրու նրա մօ-
 տից այն իրերը, որ կարող է փչացնել. Երբ կոտորում է իւր գոր-
 ծածած անօթները, իսկոյն մի ուրիշը մի տայ. թող, որ զգայ
 զրկանքի տազնապալ: Երբ կոտորում է իւր սենեակի լուսամուտը,
 թող որ քամին զիշեր ցերեկ ներս փչէ և նրա մրսելու մասին
 մի մտածի, որովհետև աւելի լաւ է, որ երեսան մրսի, քան թէ
 խենթանայ: Երբէք մի գանգատուի այն անյարմարութիւնների
 մասին, որ պատճառում է քեզ, այլ աշխատիր, որ նա ինքն էլ
 զգայ այդ: Վերջը պէտք է լուսամուտի ապակին պցել տալ, բայց
 դարձեալ աւանց մի խօսք ասելու. եթէ նա կրկին կտաւէ, այն
 ժամանակ ձեռք առած միջոցդ փոխիր. ասա՝ նրան սառը կեր-
 պով, բայց առանց յուզուելու. լուսամուտն ինչ է պատկանում
 և իմ կարգադրութեամբ էք դուք այստեղ ընկելում. այժմ սե-
 նեակն ինչ հարկաւոր է: Յետոյ երեսային մի մուլթը տեղ փա-
 կիր, որտեղ լուսամուտ չկայ: Այդ բանն անսպասելի լինելով նրա
 համար, նա կսկսի աղաղակել և կատաղել. թող ոչ ոք ուշադրու-
 թիւն չդարձնի: Նա շուտով կյօզնի, կսկսի գանգատուել և հսկե-
 կալ: Ներս ուղարկուած ծառային փոքրիկ խնուլաբար կխնդրէ,
 որ դուրս հանէ իրեն սենեակից: Այդ խնդիրը չկատարելու համար
 առանց պատճառ որոնելու, ծառան պատասխանում է. ես էլ կու-
 գէի, որ ըմ սենեակի ոպակիներն տնիւսա մնային— և գնում է:
 Վերջապէս, երբ երեսան քաւական ժամանակ—այնքան երկար,
 որ ձանձրանայ և խրատուի—մնում է բանտարկուած, մէկը սո-
 վորեցնում է նրան, որ հաշտութիւն առաջարկէ քեզ, որի հիման
 վրայ դու կրկին ազատութիւն տաս նրան, իսկ նա էլ խոստանայ
 այլ ևս ապակիները չկոտորել: Երեսան սիրով ընդունում է այդ
 առաջարկութիւնը և խնդրում քեզ, միջնորդի միջոցով, որ իւր
 մօտ գնաս. դու գնում, լսում ես նրա առաջարկութիւնը և իս-
 կոյն համաձայնում ես հետևեալ խօսքերն ասելով. առածդ խելա-
 ցի է և երկուսիս համար էլ ձեռնտու. ինչո՞ւ աւելի շուտ չմտածե-
 ցիր այդ գեղեցիկ բանը: Յետոյ ուրախութեամբ կգրկես նրան,
 իւր խոստումը կատարելու հաւաստիացումն կամ երդումն չես
 պահանջի և իսկոյն կտանես իր սենեակը. սակայն այս համաձայ-
 նութիւնը դու սուրբ և անխախտ կպահես, ինչպէս երդմամբ
 հաստատուած բան: Արդեօք ի՞նչ գաղափար կկազմի երեսան այս
 դէպքի առիթով՝ խոստման սրբութեան և նրա օգուտների մա-
 սին: Չեմ կարող հաւատալ, որ երկրիս վրայ մի երեսայ գտնուի,
 եթէ արդէն փչացած չէ, որ այսպիսի գործողութիւնից յետոյ նո-
 քից հակառակուի և դիտմամբ դարձեալ լուսամուտի ապակիները

ջարդիլ *): Պէտք է ուշադրութեան առնել՝ թէ ինչպէս է այս բոլորը մէկը միւսից առաջանում: Սրբ փոքրիկ չարաճճին ծակ էք փորում լորի ցանելու համար, հարկաւ չէր մտածում, որ իւր համար բանտ է դուրս փորում, որի մէջ շուտով պէտք է ընկնէր իր գլխութեան շնորհիւ:

93. Այսպիսով մենք կհասնէինք բարոյական աշխարհին և յանցանքի դռները կբանայինք: Պայմանների և պարտաւորութիւնների հետ գալիս են նաև խաբէրայութիւնն ու սուտը: Սրբ արդէն կարելի է անել այն, ինչ որ անելու իրաւունք չունինք, կկամենա՞ք ծածկել և այն, ինչ որ չպէտք է անէինք: Սթէ խոստանում ենք մի որևէ օգտի համար, կարող ենք և աւելի մեծ չափի համար մեր խոստացածը չկատարել: Խնդիրը միայն նրանումն է, որ անպատիժ կերպով խոստմնազանց լինենք: Սրբ բնական է՝ պէտք է թաղնուիլ և ստել: Այսպիսով եթէ չկարողացանք յանցանքի առաջն առնել, արդէն առիթ ունինք պատժելու: Երբայն մարդկային կեանքի մոլորութիւնների հետ սկսւում է նաև նրա թշուառութիւնը:

94. Արդէն բաւականին հասկանալի կերպով արտայայտեցի, որ պատիժն իբրև պատիժ չպէտք է տալ երեխաներին, այլ նրանք պատիժը պէտք է նկատեն իբրև բնական հետևանք իրենց վատ գործողութիւնների: Դրա համեմատ չպէտք է ձառեր խօսել ստուրթեան դէմ և իսկապէս մէկ ստի համար չպէտք է նրանց պատժել, այլ պէտք է այնպէս կարգադրել, որ ստութեան բոլոր վատ ազդեցութիւնները հաւաքուին նրանց գլխին, եթէ ստել են՝ ինչպէս օրինակ, երբ մէկին բոլորովին չեն հաւատում, նոյն իսկ եթէ ճշմարտութիւնն է ասում, կամ երբ մէկը դատապարտւում

*) Եթէ խոստմունքը կատարելու պարտականութիւնն էլ երեխայի հոգու մէջ չարմատանաւ օգտի դերակշռելով, շուտով արտայայտուող ներքին դժգոհումն այդ իբրև խղճի պարտականութիւն կթելադրէ, ինչպէս մի բնածին սկզբունք, որ զարգանալու համար միայն ճանաչողութիւնների պէտք ունի, որոնցով և գործադրում է Այս յատկութիւնը մարդկային ձեռքի արդիւնք չէ, այլ ամեն արդարադատութեան սկիզբնապատճառն է մեր սրտի մէջ դրոշմել: Եթէ վերացնենք հաշտութեան հիմնական օրէնքը և դրանից առաջացած պարտաւորութիւնը, այն ժամանակ մարդկային հասարակութեան մէջ ամեն բան խաբուսիկ և ընդունայն կլինի: Ով միայն իւր օգտի համար է խոստումը կատարում, հազիւ թէ անիլ պարտաւորւած լինի, բան ոչինչ չխոստացողը կամ եթէ մէկը իսկոյն խոստմնազանց չէ լինում, առ առաւելն անում է այնպէս, ինչպէս խաղաղոյն իրեն ձեռնտու միջոցներն իսկոյն չէ գործադրում, որովհետեւ անիլ յաջող առիթի է սպասում: Այս սկզբունքը շատ մեծ նշանակութիւն ունի և հասուն խորհրդածութեան արժանի է, որովհետեւ այստեղ առաջին անգամն է մարդ ինքն իրեն հակասում:

է իւր չգործած անարդարութեան համար: Բայց դեռ պէտք է բացատրել, թէ ինչ նշանակութիւն ունի ստեղծ երեխաների համար:

95. Երկու տեսակ ստեղծ կայ. իրական սուտը, որ վերաբերում է անցեալին, և մտաւոր սուտը, որ ապագային է վերաբերում: Առաջինը տեղի է ունենում, երբ մեր գործածը հերքում ենք, կամ թէ պնդում ենք, որ արել ենք այն, ինչ որ չենք արել և ընդհանրապէս երբ գիտակցաբար իսկական իրողութեան հակառակն ենք խօսում: Միւսը տեղի է ունենում, երբ մարդ խոստանում է, ինչ որ կատարելու գիտաւորութիւն չունի և ընդհանրապէս, երբ մեր իսկական գիտաւորութեան հակառակն ենք արտայայտում: Այս երկու ստեղծ կարող են երբեմն միմեկին մէջ միացած լինել սակայն այստեղ ես զրանց գիտողութեան եմ հենթարկում իբրև տարբեր ստեղծ:

96. Ով ուրիշների օգնութեան կարիքն է զգում և շարունակ բարեացակամութիւն վայելում, շահ չունի նրանց խաբելու: Ընդհակառակը, նա ակնյայտնի օգուտ ունի, որ նրանք իրերը տեսնեն այնպէս, ինչպէս որ են, որպէս զի ի վնաս իւր չխաբուին: Պարզ է ուրեմն, որ իսկական սուտը երեխաների համար բնական չէ, ընդհակառակը հնազանդութեան օրէնքն իր հետ բերում է և ստեղծ կարեւորութիւն, որպէս զի ծածուկ, որքան կարող է ազատուի հնազանդութեանը, որ ձանձրալի բան է և պատժից կամ յանդիմանութիւնից խոյս տալու վայրկեանական շահը յետ է մղում՝ ճշմարտութեանը հաւատարիմ մնալու հեռաւոր օգուտը: Բնական և ազատ դաստիարակութեան ժամանակ ըստ երեխան ինչո՞ւ պէտք է ստէ. ի՞նչ ունի քեզինից թաղցնելու: Դու չես կշտամբում նրան, երբէք չես պատժում, ոչինչ չես պահանջում նրանից: Ինչո՞ւ նա իւր արած ամեն բանը նոյն անկեղծութեամբ չպէտք է ասէ բեզ, ինչպէս որ ասում է իւր փոքրիկ խաղընկերներին: Այդ խոստովանութեամբ՝ նա ոչ առաջին և ոչ երկրորդ դէպքում վտանգի չէ ենթարկւում:

97. Մտաւոր սուտն աւելի անբնական է, որովհետեւ մի բան անելու կամ չանելու խոստումները համաձայնութեան գործողութիւններ են, որ բնական դրութիւնից են առաջանում և ազատութիւնը սահմանափակում: Աւելի ևս երեխաների բոլոր խոստումներն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ են, որովհետեւ նրանք իրենց սահմանափակ հայեացքով չեն կարող ներկայից այն կողմն անցնել, ուրեմն և իրենց խոստումների ժամանակ չգիտեն թէ ի՞նչ են անում: Երեխան հազիւ կարող է ստել, երբ մի բան է խոստանում. որովհետեւ նա միայն այն է ցանկանում, որ ներկայ ըս-

պէսում այդ բանից ազատուի. ամեն միջոց, որ վայրկենական ազգեցութիւն չունի, հաւասար արժէք պէտք է ունենայ նրա համար. երբ նա խոստանում է ապագայի համար, ոչինչ չէ խոստանում և մանկան դեռ ևս նիրհող երևակայութեան շնորհիւ նրա ետը չի կարող երկու տարբեր ժամանակների վրայ իշխող հանդիսանալ: Եթէ նա վաղը պատուհանից դուրս թռչելու խոստումով պատժի հարուածից կարողանայ ազատուել կամ շաքարեղէն ստանալ՝ իսկոյն կխոստանայ այդպէս անել: Այդ պատճառով և օրէնքները բոլորովին ուշադրութիւն չեն դարձնում երեխաների խոստումների վրայ. եթէ հայերն և ուսուցիչներն աչելի խիստ են վարւում և խոստման կատարումն են պահանջում, վերջինս տեղի է ունենում միայն այն դէպքերում, երբ երեխան առանց նախապէս խոստանալու էլ պէտք է կատարէր:

98. Ուրեմն՝ որովհետև երեխան խոստանալիս չգիտէ թէ ինչ է անում, հետևապէս չի կարող ստել խոստումն տալու ժամանակ: Ստելու մի ուրիշ տեսակն էլ այն է, երբ երեխան իր խոստման հաւատարիմ չէ մնում, թէև շատ լաւ յիշում է, որ խոստումն է արել. այս դէպքում նա չէ հասկանում խոստումը կատարելու ստիպողականութիւնը: Նա անկարող է ապագան նախագուշակել, այդ պատճառով և չի կարող իրերի հետևանքը նախատեսել և երբ խոստմանազանց է լինում, իւր հասակի խոհականութեան հակառակ չէ գործում:

99. Այստեղից հետևում է, որ երեխաների ստելը միշտ իրենց ուսուցիչների գործն է և ով նրանց ուզում է սովորեցնել ճշմարտութիւնն ասել, հենց ինքն է նրանց ստել սովորեցնում: Երեխաներին կրթելու, առաջնորդելու և ուսուցանելու եռանդի ժամանակ շատ և շատ միջոցներ կարող ենք գտնել՝ նպատակին հասնելու համար: Անկայուն սկզբունքներով և անխոհմ հրահանգներով մարդիկ կա՛նում են նոր ազգեցութիւն ունենալ մանկական հոգու վրայ և ասելի ցանկանում են, որ նրանք իրենց դասերը գիտենան և միևնոյն ժամանակ ստեն, քան թէ տգէտ մնան և ճշմարտախօս լինեն:

100. Մենք, ընդհակառակը, մեր աշակերտներին տեղեկութիւններ ենք տալիս իրական կեանքի համար, մենք ասելի սիրով ուզում ենք, որ նրանք բարի, քան թէ ուսումնական լինին և այդպիսով նրանցից ճշմարտութիւն չենք պահանջում, որպէս զի նրանք չայլա կերպեն. թոյլ չենք տալիս, որ նրանք այնպիսի խոստումներ անեն, որ գուցէ չկարողանան կատարել: Երբ իմ բացակայութեամբ որևէ անարդար բան պատահի և չգիտենամ թէ անողն ո՞վ է, ես երբէք

չեմ բողոքի Էմիլի դէմ կամ թէ չեմ ասի նրան՝ դո՛ւ ես արելի՜ *) Ուրովհետեւ դրանով նրան կսուրեցնէի իւր արածն ուրանալ։ Սրբ նրա վտանգաւոր խորհուրդը ստիպում է ինձ նրա հետ որեւէ համաձայնութեան գալ, ես խոհեմաբար այնպէս եմ կարգադրում, որ այդ առաջարկութիւնը միշտ նա անէ և ոչ երբէք ես, որպէս զի մի վայրկեանական և յայտնի շահ ինկատի ունենայ և իւր խոստումը կատարելու պարտաւորութիւնն զգայ. եթէ խոստմնազանց լինի, այդ սուտը նրա համար վատ հետեանք ունենայ և այդ հետեանքն առաջնայ ոչ թէ դաստիարակի վրէժխնդրութիւնից, այլ նոյն իսկ իրերի բնական կարգաւորութիւնից, Բայց ես համարեմ թէ ապահով եմ, որ այսպիսի ծանր միջոցի դիմելու կարիք չեմ ունենայ և Էմիլը դեռ շատ ուշ կսուրի՝ թէ ինչ է նշանակում ստել և նա շատ կզարմանայ այդ իմանալով, որովհետեւ չի կարողանայ ըմբռնել թէ ինչո՞ւ համար է ստելը լաւ համարւում։ Շատ պարզ է, որ իմ ջանքով որչափ նրա բարեկեցութիւնը ուրիշների կամքից կամ դատողութիւնից անկախ լինի, նա այնչափ ես աւելի կարիք չի ունենայ ստելու։

101. Սրբ ուսուցանելու ժամանակ չենք շտապում, պահանջներ անելիս նոյնպէս չենք շտապում. պէտք է հանդամանքները լաւ ճանաչենք, որպէս զի անժամանակ ոչինչ չպահանջենք։ Պրանից յետոյ երեխան զարգանում է, եթէ միայն չէ փչանում։ Բայց եթէ մի անգուլիս և իւր գործը չհասկացող վարժապետ ամեն ընդունալէ աշակերտից այս ու այն բանի համար խոստումն է առնում, առանց ի նկատի ունենալու հանդամանքները, առանց ընտրութեան և չափի, երեխան այս բոլոր խոստումներից ճնշուած և ծանրաբեռնուած զգալով իրեն, անուշադիր է թողնում, մոռանում և վերջն արհամարհում. նա այդ բոլորը նկատում է իբրեւ դատարկ ձևականութիւն և զուարճանալով է խոստմնազանց լինում. Եթէ կամենում ես, որ նա իւր խոստումը կատարէ, զգուշութեամբ պահանջիր։

102. Սաի մասին տուած մեր բացատրութիւնների մանրամասնութիւնները շատ բաներում կարելի է և ուրիշ պարտականութիւնների վերաբերմամբ ասել, որ երեխաների մտքում այնպէս ենք տպաւորում, որ ոչ միայն հակակրեւի է նրանց համար,

*) Ձատ անխորհուրդ բան է այդպիսի հարց տալը, մանաւանդ եթէ երեխան մեղաւոր է. երբ նա կարծում է, որ դուք զիտէք իւր արածը, կհասկանայ նոյնպէս, որ որոգայթ էք լարում նրա համար և այդ բանն անպատճառ երեխային ձեր դէմ կզբզուէ։ Եթէ այդպէս չէ կարծում, ինքն իրեն կասէ. ինչո՞ւ պէտք է արածս դուրս տամ։ Եւ այսպիսով ստելու առաջի փորձանքը ձեր ոչ խելացի հարցման հետեանքն է հանգիստանում։

այլ մինչև անգամ անիրագործելի: Մենք կարծում ենք թէ՝ առաքինութիւն ենք քարոզում նրանց, բայց ամեն տեսակ մոլութեան հակումն ենք ներշնչում. տալիս ենք նրանց և միևնոյն ժամանակ արգելում: Կամոնալով երեխաներին երկիւղած դարձնել՝ տանում ենք եկեղեցի, որ ձանձրանան, ստիպելով նրանց անվերջ աղօթքներ ասելու՝ ստիպում ենք կարօտով սպասելու այն երջանիկ վայրկեանին, երբ ազատ կլինեն Աստուծոյն աղօթելուց: Մերձաւորներին սիրելու գաղափարը ներշնչելու համար թոյլ ենք տալիս նրանց՝ ողորմութիւն տալու, բայց միևնոյն ժամանակ կարծես թէ ստորացուցիչ ենք համարում, որ ինքներս տանք, Ո՛չ, երեխան չպէտք է տայ, այլ ուսուցիչը. թող որքան ուզում է սիրէ նա իւր աշակերտին, այնուամենայնիւ այս պատիւը իրեն պէտք է վերապահէ. ուսուցիչը պէտք է առիթ տայ աշակերտին մտածելու, որ ինքը դեռ ևս արժանի չէ այդ պատուին: Ողորմութիւն տալն ան մարդուն կազդի, որ ձանաչում է իւր տուած ողորմութեան արժէքը և մերձաւորի կարիքը: Երեխան այդ բաներից ոչինչ չհասկանալով՝ ողորմութիւն տալով էլ ոչինչ չի վաստակի. նրա տուած ողորմութիւնը զուրկ է կարեկցութիւնից, բարեգործութիւն անելու մտքից նա համարեալ թէ ամաչում է տալ, երբ իր և ձեր օրինակով տեսնում է, որ միայն երեխաներն են ողորմութիւն տալիս, իսկ հասակաւորները—ո՛չ:

103. Պէտք է նկատել նոյնպէս, որ երեխաները մեր շնորհիւ այնպիսի բաներ են տալիս իբրեւ ողորմութիւն, որոնց արժէքը յայտնի չէ իրանց—մետաղի կտորներ, որ զրպանումն ունին և ուրիշ ոչինչ օգուտ չեն տալիս նրանց: Երեխան աւելի սիրով հարկը ոսկի կտայ, քան մի կտոր չաքարահաց: Բայց այնպէս արա՛, որ շտալաբար ողորմութիւն տուող երեխան ստիպուած լինի իրեն համար արժէք ունեցող բաներ տալ, օրինակ խաղալիկ, չաքարեղէն, իւր բաժին ընթրիքը, այն ժամանակ պարզ կերևայ, թէ արդեօք որքան առատաձեռն ես դարձել նրան:

104. Մենք ուրիշ հնարք էլ ենք գտել. երեխային շուտով վերադարձնում ենք նրա տուածը, այնպէս որ նա սովորում է տալ այն ամենը, ինչ որ ապահով կերպով նորից յետ կստանայ. Սա համարեալ թէ երեխաների միայն այդ երկու տեսակ վեհանձնութիւնն եմ տեսել. նրանք տալիս են այն, ինչ որ իրենց համար անպէտք է, կամ այն, ինչ որ ապահով կերպով կրկին յետ կստանան: Այնպէս արա՛, ասում է Լօքէն, որ նրանք փորձով սովորեն, որ առատաձեռն մարդը միշտ ամենից մեծ օգուտն ունի: Բայց այդպիսով երեխային առատաձեռն ենք դարձնում միայն ըստ երևոյթին, սակայն իսկապէս՝ աչքածակ (անշաղ գանկացող). Լօքէն

աւելացնում է, որ երեխաներն այդպիսով առատաձեռնութիւնը սովորութիւն կդարձնեն.—այո՛, բայց այս առատաձեռնութիւնը վաշխառութեան է դիմում, որ կաղին է տալիս՝ կաղնի ստանալու մտքով։ Սակայն եթէ խնդիրը լրջութեամբ տալուն է վերաբերում, սովորութիւնը նշանակութիւն չի ունենայ. եթէ մենք այլ ևս յետ չտանք նրանց, նրանք էլ շուտով ողորմութիւն տալը կդադարեցնեն։ Ընելի ուշադրութիւն պէտք է դարձնել հոգու սովորութեան վրայ, քան ձեռքերի։ Երեխաներին սովորեցրած միւս բոլոր առաքինութիւններն էլ նման են սրան և այս անխախտ առաքինութիւնների քարոզով ենք անցկացնում նրանց ուրախութիւնից զուրկ պատանեկութիւնը։ Իմաստուն դաստիարակութիւն չէ այս։

105. Հեռու կացէք կեղծիքներից, ուսուցիչներ, եղէք առաքինի և բարի. թող ձեր օրինակը ապաւորուի ձեր աշակերտների յիշողութեան մէջ, մինչև որ մի անգամ նրանց սիրտը թափանցի։ Լս չեմ շտապում՝ իմ աշակերտից ողորմածութեան գործողութիւններ պահանջելու. աւելի լաւ է ողորմութիւն կտամ նրանց ներկայութեամբ և մինչև անգամ կխլեմ նրանցից իմ օրինակին հետեւելու միջոցները, որովհետև մի այսպիսի պատիւ սաղ չի գայ նրանց հասակին. նրանք չպէտք է սովորեն՝ մարդկային պարտականութիւնները միայն իբրև երեխաների պարտաւորութիւններ նկատելու։ Երբ երեխան կտեսնի, որ ես աղքատներին ողորմում եմ և այդ մասին հարցումն կտայ ինձ, կասեմ նրան, եթէ պատասխան տալու ժամանակը հասած կլինի.*) Շօրեկի բարեկամ, երբ աղքատները կարծիք յայտնեցին, որ հարուստներ էլ պէտք է լինեն, հարուստները խոստացան կերակրել այն բոլորին, որոնք անկարող կլինեն ապրել իրենց փողով կամ աշխատանքով։—«Ուրեմն դժէ էլ այդ խոստումն ես տուել», կպատասխանի նա.—«Հարկաւ. իմ ձեռքով անցնող կարողութիւնը ծառայում է ինձ միայն այն պայմանով, որ օգտակար կերպով գործ դնեմ»։

106. Սթէ Էմիլի տեղ մի ուրիշը լինէր, կարող էր, այս զրուցատրութեան միտքը հասկանալուց յետոյ (տեսանք, թէ ինչպէս պէտք է հասկացնենք երեխային այս բանը) փորձել՝ իմ օրինակին հետեւելու և իրեն հարուստ մարդու պէս պահելու. այսպիսի դէպքում առ սակաւն կհոգամ, որ այդ տեղի չունենայ անապարժութեամբ. ես աւելի սիրով կցանկանայի, որ նա խաբելով իմ իրա-

*) Պէտք է ըմբռնել, որ ես նրա հարցումներին պատասխանում եմ ոչ թէ այն ժամանակ, երբ նրա քէֆն է, այլ երբ ես եմ ցանկանում. հակառակ դէպքում ես պէտք է նրա կամքին հնազանդէի և նրանից կախում ունենայի, որ շատ վտանգաւոր զրութիւն կլինի ուսուցչի համար։

ւունքը բանեցնէր և գաղտնի ողորմութիւն տար: Այդպիսի խաբէրայութիւնները յատուկ են նրա հասակին. բայց միմիայն այս խաբէրայութիւնը կենբէլի նրան:

107. Լս գիտեմ, որ բոլոր օրինակուած առաքինութիւնները կապկի առաքինութիւններ են և մի գործողութիւն միայն այն ժամանակն է բարոյապէս լաւ, երբ իբրև այդպիսին է կատարուում և ոչ թէ նրա համար, որ ուրիշներն են կատարում: Բայց մի այն պիսի հասակում, երբ սիրտը դեռ առանց զգացմունքի է, պէտք է երեխաներին թոյլ տալ օրինակելու այն գործողութիւնները, որ մեր ցանկութեամբ նրանց սովորութիւնը պէտք է դառնայ, մինչև որ նոյնն անեն նրանք իրենց սեպհական գատողութեամբ և դէպի բարին ունեցած սիրով: Նմանուելը մարդու, նոյն իսկ կենդանու, էութեան յատկութիւնն է. նմանուելու հակումը գտնուում է բնութեան իմաստուն կարգաւորութեան մէջ. բայց հասարակութեան մէջ դառնում է մոլութիւն: Կապիլը նմանում է մարդուն որից վախենում է, բայց ոչ կենդանիներին, որոնք չնչին են նրա համար. նա լաւ է համարում այն, ինչ որ անում է իրենից աւելի լաւ էակը: Մեզ մօտ, ընդհակառակը, խեղկատակները օրինակում են ամեն տեսակ գեղեցիկ բաներ՝ ստորացնելու և ծիծաղելի դարձնելու համար. իրենց ստորութիւնն զգալով՝ նրանք աշխատում են այն, ինչ որ իրենցից լաւ է, իրենց նման դարձնելու կամ, աւելի ջանք են թափում ընդօրինակել այն, ինչ որ իրենց զարմանք է պատճառում. հենց այդ իրերի ընտրութիւնից տեսնում ենք նմանողների կեղծ ճաշակը. նրանք ուզում են աւելի ուրիշների աչքին թող փչել կամ իրենց տաղանդը հրապարակ հանել, քան թէ իրենց լաւացնել կամ իմաստուն դարձնել: Մեզ մօտ նմանուելու պատճառը միշտ առաջանում է իւր չըջանից դուրս գալու պահանջից: Եթէ իմ ձեռնարկութիւնը յաջողուի, հարկաւ էմբլը չի ունենայ այս պահանջը: Ուրեմն մենք պէտք է հրաժարուենք զրանից առաջացող երեսթական օգտից:

108. Հետազօտեցէ՛ք ձեր դաստիարակութեան կանոնները ամբողջ հիմքը և կտեսնէ՛ք, որ այդ կանոնները բոլորն էլ անմիտ են, մանաւանդ առաքինութիւնների և բարբերի նկատմամբ: Միակ բարոյական հրահանգը, որ յարմար է մանկութեան և բոլոր հասակների համար ամենակարևորն է, այն է, որ երբէք ուրիշին վատութիւն չանենք: Նոյն իսկ՝ բարի արարէ՛ք հրահանգը վատագուոր, սխալ և հակասական է, եթէ առաջինին չստորադրուի: Ո՛վ չէ բարութիւն անում. ամեն մարդ՝ թէ չար և թէ բարի, բարութիւն է անում. չարը մէկին բաղդաւորեցնում է՝ ի հաշիւ հարիւր անբաղդների և դրանից-է առաջանում մեր բոլոր թշուա-

ութիւնը: Ամենավեհ առաքինութիւնները բացասական բնաւորութիւն ունին. դրանք և ամենադժուարներն են, որովհետև բոլոր ցուցամուտութիւններէից հեռու են և մինչև անգամ աւելի բարձր են մարդկային այն քաղցր վայելչութիւնից, որ զգուժմ ենք ուրիշին մեղքից աւելի բաղդաւոր տեսնելիս: Ո՛հ, սրբանբարութիւն է անուժ մերձաւորներին նա, ով նրանց երբէք վատութիւն չէ անուժ, եթէ կայ առհասարակ այդպիսի մարդ: Այդպիսի մարդը պէտք է լինի հաստատամիտ և անդրդուելի բնաւորութեան տէր: Սակայն այդ իրականացնելու համար մեր կրած բազմաթիւ դժուարութիւնները և անախորժութիւնները ճանաչում ենք ոչ թէ այս սկզբունքների բացատրութիւններով, այլ միայն կեանքի մէջ գործադրելու ձգտումով *):

109 Սրանք միայն մի քանի թեթև ակնարկութիւններ են այն զգուշութեան վերաբերմամբ, որով, իմ կարծիքով, պէտք է երեխաներին այն ուսմունքը հաղորդենք, որից երբեմն կարելի չէ լինում խուսափել, առանց մեզ կամ ուրիշներին վնասելու վտանգին ենթարկելու, մանաւանդ վատ սովորութիւններ իւրացնելու վերաբերմամբ, որ յետոյ միայն մեծ ջանքով կարելի է լինում արմատախիլ անել. բայց այնուամենայնիւ կարող ենք ապահով լինել, որ ճշմարիտ դաստիարակուած երեխաների վերաբերմամբ կարևոր չի լինի այս ստիպմունքը գործադրել, որովհետև անկարելի է, որ նրանք անուս, չար, ստախոս և ընչաքաղց դառնան, եթէ այս յատկութիւնները տուող մուտքիւնները նրանց սրտում չսերմանուեն: Ուրեմն ես ինչ որ այս կէտի վերաբերմամբ ասացի, աւելի վերաբերում է բացառութիւններին, քան թէ կանոններին. բայց այս բացառութիւններն այնքան աւելի յաճախ են լինում, որքան երեխաներն աւելի շատ առիթ կունենան իրենց հանգամանքներից դուրս գալու և չափահասների սխալներն իւրացնելու: Հասարա-

*) Ուրիշներին երբէք չվնասելու հրահանգի հետ կապուած է մարդկային ընկերութեան հետ ըստ կարելոյն քիչ . շօշափուելը, որովհետև հասարակական դրութեան մէջ մէկի բարիքը միւսի համար չարիք է: Այս յարաբերութիւններէի էութեանն է վերաբերում. և ոչնչով չի կարելի փոխել. այս մտքի հիման վրայ պէտք է հետազօտել թէ արդեօք ընկերութեան մէջ ապրող մարդն է աւելի լաւ, թէ առանձնութեան մէջ ապրողը: Մինչևանաւոր հեղինակ (Դիդերոյին է ակնարկում) ասում է, որ միայն չարն է մենակ ապրում. ես պնդում եմ, որ ընդհակառակը, միայն բարին է մենակ ապրում: Այս մտքին աւելի քիչ սեթեւեթալ (պահանջող) է, բայց այնքան ևս աւելի ճիշտ և աւելի լաւ պատճառաբանուած, քան նախորդը: Ինչ չարութիւն կարող էր անել չարը, եթէ միայնակ լինէր: Հասարակութեան մէջն է մտնում նա՝ ուրիշներին վնասելու համար: Եթէ այս եղրակացութիւնները բարի մարդու վերաբերմամբ ասենք, ես կպատասխանեմ այն հատուածով, որի հետ կապուած է այս ծանօթութիւնը:

կութեան մէջ դաստիարակուող երեխաների կրթութիւնը պէտք է անհրաժեշտ կերպով աւելի շուտ սկսել, քան առանձնացած մանուկներինը: Առանձնութեան մէջ դաստիարակուելուն պէտք է առաւելութիւն տալ:

110. Միւս կողմից կան մի տեսակ բացառութիւններ նրանց համար, որոնք հոգեկան կարողութեամբ իրենց հասակից աւելի են զարգացած լինում: Ինչպէս որ կան այնպիսի մարդիկ, որ երբէք մանկական աստիճանից դուրս չեն գալիս, կան և այնպիսիները, որ այսպէս ասած, մանկութիւն չեն ունենում և ծնունդիս արդէն համարեա թէ չափահաս են լինում: Տարաբաղաբար այս վերջին բացառութիւնը շատ հազիւ է պատահում և դժուար ճանաչելի է. իւրաքանչիւր մայր երբ մտածում է՝ թէ կարող են հրաշամանուկներ լինել, իսկոյն կարծում է, որ իւր երեխան այդպիսիներից է: Այժ, դեռ աւելի ևս, նրանք կանոնաւոր յարաբերութիւնների նըշաններն ընդունում են իբրև արտաքոյ կարգի երեքթներ. այնոյժ, եռանդոտ, արագաշարժ և մանկական հիւանալի էութիւնն այդ հասակի բնորոշ յատկութիւններն են, որոնք ամենից լաւ ցոյց են տալիս, որ մանուկը միայն մանուկ է: Միթէ զարմանալու բան է, որ այն մարդը, որին շատ առիթներ են տալիս խօսելու, որին ասեցնել են տալիս, ինչ որ կամենում են, որ ոչ մի տեսակէտով սահմանափակուած չէ, պատահաբար մի անգամ մի յաջող բառ է դնում: Աւելի զարմանալի կլինէր, եթէ այդպէս չլինէր. ինչպէս որ զարմանալի կլինէր, եթէ աստղաբաշխը հազարաւոր ստերի մէջ մի անգամ էլ ճշմարտութիւն չասէր: Հենրիկոս IV կարծիքով նրանք ստում են այնքան ժամանակ, մինչև՝ որ վերջապէս մի ճշմարտութիւն են գտնում: Ուլ ուզում է մի քանի նըբամիտ խօսքեր գտնել, բաւական է, որ շատ միամիտ բաներ դուրս տայ: Աստուած բարի տայ մեր մօդայի հետևող մարդկանց, որոնց փառաբանում են հենց միայն այդ վաստակի համար:

111. Նրեխայի ուղեղի մէջ ամենափայլուն մօքեր կարող են ծագել կամ նրանց բերանից ամենալաւ խօսքեր դուրս գալ, ինչպէս որ շատ թանկագին աղամանդներ կարող են նրանց ձեռքն ընկնել, բայց կարող է պատահել և այն, որ ոչ այդ մօքերը և ոչ էլ աղամանդները նրանց սեպհականութիւնը չեն լինի. այս հասակի համար ոչ մի դէպքում իսկական սեպհականութիւն չկայ: Նրեխայի ասած բաները նրա համար նոյն նշանակութիւնը չունին, ինչ նշանակութիւն որ ունին մեզ համար. նա դրանցով նոյն դատաւարները չէ հասկանում: Այս գաղափարները, եթէ մանուկն ունի իսկապէս, նրա զլլում միմեանց հետ կապակցուած չեն և միմեանց չեն հետևում կանոնաւոր կերպով. այն բոլորը, ինչ որ

նա մտածում է, հաստատուն կամ ապահով չէ: Մի անգամ հետազոտիր այդ հրաշամանուկ կարծուած էութիւնը. որոշ վարկեաններում նրա մէջ կգտնես արտաքոյ կարգի առաձգականութիւն, աշխուժութիւն և ամեն բան թափանցող հոգու պայծառութիւն: Բայց աւելի յաճախ այս նոյն հոգին թւում է քեզ քնէած, ընդամացած և կարծես թէ Թանձր մառախուղով պատած լինի: Մէկ քեզնից առաջ է շտապում, մէկ անշարժ մնում: Մի ըոպէ մարդ քիչ է մնում, որ ասէ թէ ճանճար է, բայց վայրկեանն անցնելուց յետոյ՝ յիմարազուիս երկու դէպքումն էլ սխալում ենք. նա միայն երեխայ է: Նա արծուի ձագ է, որ մի վայրկեան օդի մէջ դէպի վեր է սաւառնում, իսկ վայրկեանն անցնելուց յետոյ նորից իւր բունը վերադառնում:

112. Վարուելի երեխայի հետ իւր հասակի համեմատ՝ ուշադրութիւն չդարձնելով արտաքին երևոյթի վրայ և զգուշացիր չափազանց վարժութիւններով նրա ուժերը սպառելուց: Նրբ այդ մատաղ ուղեղը ջերմանայ, երբ տեսնես, որ նա սկսում է եռալ, թոյլ տուր, որ անարգել խլթիւրթայ, բայց երբէք մի գրգռի, որպէս զի ամեն բան չորգիանայ և երբ առաջին եռումն անցնի, միւս եռումները յետ մղիւր մինչև որ տարիների ընթացքում ամեն բան կենդանացնող ջերմութեան և իսկական ոյժի փոխուի: Նթէ ոչ՝ ժամանակ և աշխատանք կկորցնես, քո սեպհական գործը կոչնչացնես և անմտաբար այս բոլոր հրային շոգիներով արբենալուց յետոյ՝ ձեզ ոչինչ չի մնայ, բացի անզօր տականքից:

113. Արագ զարգացող երեխաները սովորական մարդիկ են դառնում: այս շատ ընդհանուր, վաւերական և ստոյգ դիտողութիւն է: Ոչինչ այնքան դժուար չէ, որքան երեխաների իսկական բթամտութիւնը զանազանել այն երևոյթական և խաբէական բթամտութիւնից, որ ուժեղ հոգու ծանուցումն է: Սկզբում օտարօտի է թուում, որ երկու այսպիսի հակառակ իրեր այդպիսի նման նշաններ ունին, բայց այնուամենայնիւ այդպէս պէտք է լինի. որովհետեւ մի այնպիսի հասակում, երբ մարդ դեռ ոչ մի իսկական գաղափար չունի, ձիրք ունեցողի և չունեցողի մէջ եղած տարբերութիւնը նրանումն է, որ վերջինս միայն սխալ գաղափարներ է կազմում, իսկ առաջինն այդ սխալ գաղափարներից ոչ մէկը չէ ըմբռնում. սա էլ ուրեմն նմանում է բթամտին այն յարաբերութեամբ, որ մէկը ոչինչ չի կարողանում ըմբռնել, իսկ միւսի համար պէտքական ոչինչ չկայ: Սրանց տարբերութեան միակ նշանը կախումն ունի պատահական դիպուածից, որ վերջինիս որևէ է, նրա ըմբռնողութեան ուժին համապատասխան, գաղափար կարող է տալ, այն ինչ բթամիտը միշտ և ամեն տեղ միևնոյն

է մնում: Մանուկ Կատօն մանկական հասակում տանը տկարածիտ էր թւում: Նա լուսկեաց էր և կամակոր: այսքանը միայն կարողանում էին ասել նրա մասին: Միայն Սուլլայի նախածոնեա կում ճանաչեց նրան իւր հօրեղբայրը: Եթէ Սուլլայի տուն զնացած չլինէր, գուցէ նա մինչև խոհականութեան հասակը սահմանափակ մտքի տէր համարուէր. եթէ Կեսարն ապրած չլինէր, այս նոյն Կատօնն — որ Թափանցել էր Կեսարի դժնդակ հոգին և նրա բոլոր ծրագիրները վաղուց նախատեսել, — գուցէ միշտ երազող համարէին: Ուրեմն հրչափ կխաբուենք, եթէ երեխաների մասին այդպէս շատազատողութիւններ տանք: Այդպէս դատողները յաճախ իրենք աւելի երեխայ են, քան թէ իսկական երեխաները: Իւր բարեկամութեամբ ինձ պատուող մի մարդ *) բաւականին հասուն հասակում՝ թէ իւր ընտանիքում և թէ իւր բարեկամներէ շրջանում, համարւում էր սահմանափակ մտքի տէր: Յանկարծ նա հրապարակ եկաւ իբրև փիլիսոփայ և ես չեմ կասկածում, որ մեր յաջորդ սերունդները նրան պատուաւոր և առաջնակարգ տեղ կտան իւր դարի ամենալաւ մտածողների և խորիմաստ մետաֆիզիկներէ շարքում:

114. Քաջութիւն մանկութիւնից և մի շտապի նրա վերաբերմամբ դատողութիւն տալու՝ թէ լաւ և թէ վատ: Թոյլ տուր նախ, որ բացառութիւններն երկար ժամանակ նկատելի լինին, ճշտուին ու հաստատուին և յետոյ միայն դրանց համար առանձին միջոցներ գործ դիր: Թող, որ բնութիւնն իւր գործունէութիւնն երկար ժամանակ ցոյց տայ և յետոյ սկսիւր նրա սեղը գործել, որպէս զի նրա գործունէութիւնը յխափանուի: Դու պատճառաբանում ես թէ գիտես ժամանակի արժէքը և չես ուզում ժամանակ կորցնել. բայց չես նկատում, որ աւելի շատ ժամանակ է կորչում, եթէ լաւ չես գործադրում ժամանակը, քան՝ եթէ ոչինչ չես անում և վատ դաստիարակուած երեխան շատ աւելի հեռու է իմաստութիւնից, քան բոլորովին չդաստիարակուածը: Դու փշաքաղում ես այն մտքից, որ երեխան իւր առաջին տարիները պարտապաշտ է անցկացնի: Ինչպէս: Միթէ երջանիկ լինելը ոչինչ է, միթէ թրուկոտալը, խաղալը, ամբողջ օրը վազվզելը ոչինչ բան է: Իւր ամբողջ կեանքում նա այլ ևս այդպէս զբաղուած չի լինի: Պատօնն իւր հասարակապետութեան մէջ, որ շատ խիստ է համարւում, երեխաներին առաջ է բերում միայն հանգէսների, խաղերի, երգերի և զուարճութիւնների ժամանակ. կարելի է ասել, որ նա ամեն քան արել է երեխաներին ուրախանալ սովորեցնելով: Սենեկան

*) Abbé de Condillac:

նոյնպէս խօսելով հին հռովմէական երիտասարդութեան մասին, ասում է. «Նա միշտ ոտքի վրայ էր. նրան այնպիսի բան չէին ուսուցանում, որ ստիպուած լինէր նստած սովորելու: Միթէ այդ երիտասարդութիւնն այրական հասակում քիչ արժէք ունէր: Ուրեմն այս կարծուած պարապութիւնը թող քեզ երկիւղ չպատճառէ: Ի՞նչ կասէիր այն մարդու մասին, որ իւր ամբողջ կեանքից օգտուելու նպատակով՝ երբէք չկամենար քնել: Դու կասէիր. այդ մարդը խելագար է, որ չէ վայելում իւր ժամանակը, այլ վերցնում է իրենից. քնից ազատուելու համար՝ մահուան գիրկն է վազում:— Սրտիդ մէջ խորը դրոշմիր, որ այս դէպքում մենք էլ նոյն դրութեան մէջ ենք գտնւում և որ մանկութիւնը խոհականութեան քունն է:

115. Նրեոյթական հեշտութիւն սովորելն երեխաների փչանալու պատճառներից մէկն է. Ձեռք նկատում, որ հենց այս հեշտութիւնն ապացոյց է, որ նրանք ոչինչ չեն սովորում: Նրանց հարթ ու ողորկ ուղեղը հայելու նման յետ է ցոլացնում՝ առաջադրուած առարկաները, բայց ոչինչ չէ մնում այնտեղ, ոչինչ չէ ներս թափանցում: Նրեխան միտն է պահում խօսքերը, իսկ գաղափարները յետ են ցոլանում. նրան յստիները հասկանում են այդ գաղափարները, բայց ինքը, երեխան, չէ հասկանում:

116. Թէև յիշողութիւնն ու կանոնաւոր մտածելն երկու էանպէս տարբեր ընդունակութիւններ են, բայց իսկապէս մէկը զարգանում է միայն միւսի հետ: Խոհականութեան հասակից առաջ երեխան գաղափարներ չէ ընդունում, այլ միայն պատկերներ և այդ երկուսի մէջ այն տարբերութիւնը կայ, որ պատկերները միմիայն զգայարաններին ենթարկուող առարկաների նկարներն են, իսկ գաղափարները՝ առարկաների փոխադարձ յարաբերութիւններով որոշուած ըմբռնումներ: Պատկերը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն իրեն օլատկերացնող հոգու մէջ. իսկ իւրաքանչիւր գաղափար՝ ուրիշ գաղափարներ է ենթադրում: Մտապատկերը տեսնում է միայն, գաղափարը համեմատում է: Մեր զգայարանական զգայութիւնները զուտ կրաւորական բնաւորութիւն ունին, մինչդեռ մեր բոլոր ըմբռնումները կամ գաղափարները ծագում են ներգործական, քառող հիմնական կարողութիւնից: Յետոյ ցոյց կտանք այս:

117. Նս պնդում եմ ուրեմն, որ մանուկները դեռ ևս դատողութեան ընդունակութիւն չունենալով, իսկական յիշողութիւն էլ չունին: Նրանք մտքումը պահում են հնչիւններ, ձևեր, զգայարանական տպաւորութիւններ, բայց շատ հազիւ՝ գաղափարներ և աւելի ևս հազիւ գաղափարների կապակցութիւններ: Դուցէ ոմանք

Ալարծեն, թէ իմ ասածները հակառակ ապացոյց են լինում՝ առարկելով, որ երեխաներն երկրաշարժութեան մի քանի սկզբնական հիմունքներն են սովորում. բայց իմ տեսակէտով՝ դրանք հենց հակառակն են ապացուցանում. դրանով ցոյց են տալիս, որ երեխաները ոչ թէ միայն սեպհական եզրակացութիւն անելու կարողութիւն չունեն, այլ նոյն իսկ ուրիշների եզրակացութիւններն էլ չեն կարողանում միտք պահել. որովհետեւ երբ այս փոքրիկ երկրաշարժների մեթօդին հետեւենք, իսկոյն կնկատենք, որ նրանք միայն ձևի ճիշտ տպաւորութիւնը և ապացոյցի բնագիրն են միտքները սպասելու Ասենաչնչին նոր առարկութիւն անելիս՝ սխալների մէջ են խլուում. իսկ եթէ ձևը չըջենք, նրանք այլ ևս չեն կարող ըստ հասկանալու՝ նրանց ամբողջ գիտութիւնը կանգ է առել զգայաբանական տպաւորութեան վրայ. հասկանալու համար՝ ոչինչ չեն ներս թափանցել. նրանց յիշողութիւնը նոյն իսկ հազիւ թէ տեսիլի կատարեալ լինի, քան միւս ընդունակութիւնները, որովհետեւ նրանք համարեաւ ընդհանրապէս, երբ մեծանան, մի անգամ էլ պէտք է սովորեն այն իրենք որոնց արտայայտիչ ըստները սովորել են մանկութեան ժամանակ:

118. Սակայն ես հեռու եմ այն մտքից, որ իբրեւ թէ երեխաները չեն կարող կանոնաւոր մտածել. *) Ընդհակառակը ես տեսնում եմ, որ նրանք շատ ճիշտ են մտածում այն ամեն բանում, ինչ որ հասկանում են և ինչ որ յարաբերութիւն ունի նրանց վայրկեանական և ըմբռնելի շահագրգռման հետ: Բայց խաբւում ենք նրանց ունեցած գիտութիւնների վերաբերմամբ, որովհետեւ նրանց վերագրում ենք այնպիսի բաներ, որ չունին և իրերի մաս-

*) Գրելու ժամանակ հարկը անգամ մտածել եմ, որ անկարելի է մի մեծ աշխատութեան մէջ միևնոյն բառերը միշտ միևնոյն մտքով գործածել. ոչ մի լեզու այնքան հարուստ չէ, որ այնչափ անուններ, դարձուածքներ և արտայայտութիւններ ունենայ, որչափ փոփոխութիւններ կարող են կրել մեր մտքերը: Թէև բոլոր արտայայտութիւնները մեկնելու և ամեն անգամ մեկնութիւնը մեկնելու բառ տեղը ընելու մեթօդը լաւ է, բայց իրագործելի չէ. որովհետեւ ինչպէս պէտք է խուսափենք շրջապատողից (ցիբիկէլ): Մեկնութիւնները կարող էին ճիշտ լինել՝ եթէ դրանց համար բառերի կարիք լինէր: Այնուամենայնիւ ես կարծում եմ, որ նոյն իսկ մեր աղքատ լեզուով էլ կարելի է միտքը պարզ արտայայտել՝ ոչ թէ միևնոյն բառերին միշտ միևնոյն նշանակութիւնը տալով, այլ նշանով, որ որքան յաճախ պէտք լինի՝ դուք ընել մի բառ, դրան տուած նշանակութիւնը բաւականաչափ պարզութիւնով՝ դրա հետ կապակցուած մտքով և իւրաքանչիւր նախադասութիւն, որի մէջ դանդաղ է այդ բառը, սրան իբրեւ մեկնութիւն ծառայէ: Երբեմն ասում եմ, որ երեխաները կանոնաւոր մտածելու անընդունակ են, երբեմն էլ թոյլ եմ տալիս, որ նրանք բաւականին ներութեամբ դատեն և կարծում եմ, որ իմ մտքում ինձ չեմ հակառակ. բայց չեմ կարող ժխտել, որ արտայայտութիւններս մէջ յաճախ հակասում եմ ինձ:

սին այնպիսի դիտողութիւններ ենք վերադրում նրանց, որ չեն կարող հասկանալ: Խաբւում ենք նոյնպէս, կամենալով նրանց ու շարժութիւնը դարձնել այնպիսի դիտողութիւնների վրայ, որ ոչ մի կերպ չեն կարող ունենալ, ինչպէս օրինակ իրենց ապագայ շահերը, յետագայ կեանքի երջանկութիւնը, մեծանալուց յետոյ մարդկանցից ստացած յարգանքը. սրանք բոլորը խօսքեր են, որ նրանց նման կանխատեսութիւն չունեցող արարածների համար բոլորովին նշանակութիւն չունին: Բայց այդ խեղճ անբաղդներին հենց այսպիսի բաներ են ուսուցանում, որ բոլորովին անմատչելի լինելով նրանց հոգուն, նրանց հետաքրքրութիւնն էլ չեն կարող գրաւել:

119. Այն մանկավարժները, որ մեծ հանդիսաւորութեամբ առաջ են բերում իրենց տեսութիւնները, որով ուսուցանում են աշակերտներին, հարկաւ ուրիշ լեզու են բանեցնում, որովհետեւ վճար են ստանում դրա համար. բայց նրանց վարմունքից երևում է, որ նրանք էլ ճիշտ ինչ պէս են մտածում. ինչ են սովորեցնում նրանք: Խօսքեր, խօսքեր և միշտ խօսքեր: Այն զանազան գիտութիւններից, որ իրենց պարծենալով իրեր թէ սովորեցնում են աշակերտներին, չեն ընտրում այնպիսիները, որ նրանց համար իսկապէս օգտակար կարող են լինել իբրև իրերի գիտութիւն, այլ ընտրում են այնպիսիները, որի արտայայտութիւնները սովորեցնելով երեխաներին, կարծում են՝ թէ՛ նրանք ըմբռնում են. ինչպէս օրինակ կնքագիտութիւնը (հերալդիկ), աշխարհագրութիւնը, ժամանակագրութիւնը, լեզուները և այլն: Այս բոլոր գիտութիւններն այնքան հեռաւոր առնչութիւն ունին մարդու և մասնաւոր երեխայի հետ, որ հրաշք կլինի, եթէ այդ բոլորից որևէ բան, գոնէ մի անգամ, օգտակար լինի աշակերտին՝ նրա ամբողջ կեանքի ընթացքում:

120. Զարմանալի կթուայ, որ ես լիզուների ուսմունքը դաստիարակութեան անօգուտ առարկաների թւումն եմ դասում, բայց պէտք է ի նկատի ունենալ, որ ես այստեղ խօսում եմ միայն առաջին տարիների դասաւանդութեան մասին. ինչ էլ որ ասենք ես չեմ հաւատում, որ տասներկու կամ տասնութհինգ տարեկան դասնալուց առաջ մի երեխայ—բացի հրաշամանուկներից—իսկապէս երկու լեզու սովորած լինի:

121. Սա ընդունում եմ, որ եթէ լեզուի ուսումը միայն խօսքերով, այսինքն, միայն նրա ձևով և հնչիւններով բաւականանար, յարմար կլինէր երեխաների համար. սակայն լեզուները նշանները փոխելով՝ փոխում են նաև այն գաղափարները, որոնցով արտայայտւում են: Գլուխները դարգանում են լեզուների հետևողութեամբ,

մտքերն ընդունում են առանձին առանձին լեզուների դրոշմը՝ Միայն խոհականութիւնն է ընդհանուր. ոգին իւրաքանչիւր լեզուի մէջ իւր առանձին ձևն ունի և այս տարբերութիւնը կարող էր մասամբ ժողովրդների բնաւորութեանց պատճառը կամ ներգործութիւնը լինել. այս կարծիքը հաստատուում է նրանով, որ աշխարհիս բոլոր ազգերի լեզուները հետևում են բարքերի փոփոխութեանը և դրանց հետ միասին կամ նոյնն են մնում կամ փոփոխութեան ենթարկւում:

122. Այս տարբեր ձևերից մէկը երեխան իւրացնում է գործածութեամբ. և միայն այդ ձևն է պահպանում մինչև խոհական դառնալը: Որպէս զի երկու ձև իւրացնէր, այսինքն երկու լեզու սովորէր, նա պէտք է կարողանար գաղափարները միմեանց հետ համեմատել. բայց ինչպէս պէտք է այդ անէր, երբ հազիւ է կարողանում գաղափարները հասկանալ: Իւրաքանչիւր իւր կարող է հազարաւոր տարբեր նշաններ ունենալ, սակայն իւրաքանչիւր գաղափար կարող է միայն մի ձև ունենալ. երեխան կարող է ուրեմն միայն մի լեզու սովորել: Բայց այնուամենայնիւ ոմանք պնդում են՝ թէ երեխան մի քանի լեզուներ է սովորում. ես դարձեալ կրկնում եմ—հնչ: Սա տեսել եմ այնպիսի հրաշամանուկներ, որ իրենց կարծիքով հինգ կամ վեց լեզուով էին խօսում: Եւ լսել եմ թէ ինչպէս նրանք գերմաներէն են խօսում՝ լատիներէն, ֆրանսերէն և իտալերէն դարձուածքներով. իսկապէս նրանք հինգ կամ վեց լեզուի բառերի պաշար ունէին, բայց միշտ միայն գերմաներէն էին խօսում: Մէկ խօսքով՝ երեխաներին որքան սխնոյնիմ ուզում էք տուէք, դուք կփոխէք բառերը, բայց ոչ լեզուն. նրանք միայն մի լեզուով կխօսեն միշտ:

123. Այս բանում երեխաների անընդունակութիւնը թագնելու համար նրանցն աւաւելապէս վարժեցնում են մեռած լեզուներով: Եւ որովհետև այդ լեզուները վաղուց արդէն սովորական գործածութիւնից դուրս են եկել, ուսուցիչները բաւականանում են գրքերի մէջ կարդացածի նմանութեամբ և կարծում են թէ իրենք «խօսում են» այդ լեզուներով: Եթէ այդ է ուսուցիչների յունարէնն ու լատիներէնը, կարելի է գաղափար կազմել՝ թէ ինչ կլինի աշակերտներինը: Հենց որ երեխաներն անգիր են անում իրենց rudimenta-ն *), որից ոչինչ չեն հասկանում, նրանցն իսկոյն լատիներէն բառերով ֆրանսերէն ճառ են գրել տալիս. մի փոքր առաջ գնալուց յետոյ Գիկերոսից արձակ, Վիրգիլիոսից բանաստեղծական ֆրագմենտներ են կարկատել տալիս: Եւ կարծում են թէ լատիներէն են խօսում. ո՛վ կհակառակի դրանց:

*) Քերականութեան տարրական ձևերը:

124. Իւրաքանչիւր մասնագիտութեան մէջ, ինչ անուն էլ որ կրէ, նկարագրող նշանները ոչինչ նշանակութիւն չունեն՝ առանց նկարագրուած իրերի գաղափարի: Բայց և այնպէս երեւիսայի միտքը միշտ սահմանափակում են այդ նշաններով, սակայն երբեք չեն կարողանում այդ նկարագրած իրերից դուրս մէկը հասկանալի դարձնել նրա համար: Կարծելով թէ՛ երկրի նկարագրութիւնն են սովորեցնում երեւիսային, միայն քարտէզներ ճանաչելն են ուսուցանում: սովորեցնում են քաղաքների, երկրների, գետերի անուններ, որոնց գոյութեան մասին, թղթից դուրս, որի վրայ ցոյց են տալիս դրանց, երեւիսաները ոչ մի գաղափար չունեն: Յիշում եմ, որ իմ մի տեղ տեսած աշխարհագրութեան դիրքն այսպէս էր սկսւում. «Ինչ է աշխարհը—հաստ թղթէ գնդակ:—Ճիշտ երեւիսաների աշխարհադրութիւնն է այս: Ինչ համար շատ պարզ է, որ երկու տարի մատնամտիկայ և աստղաբաշխութիւն սովորեցնելուց յետոյ, ոչ մի տասնամեայ մանուկ չի կարող իր սովորած կանոններով Պարրիզի մինչև Սէն-Լընի ճանապարհ գտնել: Ինչ համար պարզ է նոյնպէս, որ ոչ մէկը դրանցից յատակաչիծը ձեռքին չի կարող իր հօր պարտիզի ոլոր-մոլոր ճանապարհներով գրնալ՝ առանց մոլորութիւն: Սրանք են այն դիտնական պարոնիկները, որ կէտերով կարող են որոշել՝ թէ՛ դրտեղ են գտնուում՝ Պէկինը, Իսպահանը, Մէքսիկոն և աշխարհիս բոլոր երկրները:

125. Ինչ պատասխանում են՝ թէ՛ երեւիսաները պէտք է ուսումով զբաղուեն, որի համար կտրեւոր է միայն աչք ունենալ: Բոլորովին ճիշտ կլինէր այդ, եթէ գոյութիւն ունենար մի այնպիսի ուսմունք, որի համար միայն աչքը բաւական լինէր. ևս այդպիսի մի ուսմունք չգիտեմ:

126. Մի ակելի ծիծաղելի մոլորութեան հիման վրայ՝ երեւիսաներին պատմութիւն են սովորեցնում: Կարծում են, թէ՛ պատմութիւնը նրանց ըմբռնողութեան ուժից վեր բան չէ, որովհետեւ միայն իրողութիւնների կապակցութիւնն է ներկայացնում: Սակայն իրողութիւն ասելով ինչ են հասկանում: Միթէ կարծում են թէ՛ պատմական իրողութիւնների որոշած յարաբերութիւններն այնքան հեշտ ըմբռնելի են, որ դրանց դաղափարներն առանց այլևայլութեան կարող են կազմուել մանկան հոգու մէջ: Միթէ կարծում են, թէ՛ պատահարների ճիշտ ճանաչողութիւնը կարելի է բաժանել դրանց պատճառներից և ներգործութիւններից և թէ՛ պատմութիւնն ու բարոյականութիւնն այնքան թոյլ կապ ունեն միմեանց հետ, որ կարելի լինի մէկն առանց միւսի սովորել: Սթէ մարդկանց գործողութիւնների մէջ միայն արտաքին և զուտ ֆիզիկական շարժողութիւններ են տեսնում, այն ժամանակ ինչ պէտք

է սովորել պատմութիւնից: — Բոլորովին ոչինչ. և այս ամբողջովին անհրապօր ուսմունքը նոյնչափ քիչ զուարճութիւն կարող է պատճառել, որչափ և սակաւ խրատական լինել: Սթէ կամենաք այս գործողութիւնները բարոյական տեսակէտից գնահատել, փորձեցէք մի անգամ այդ յարաբերութիւնները հասկանալի անել եւ ընթացի համար և կտեսնէք՝ թէ արդեօք պատմութիւնը յարմար է նրա հասակին:

127. Ընթերցող, յիշիր միշտ, որ քեզ հետ խօսողը ոչ գիտնական, ոչ էլ փիլիսոփայ է, այլ մի պարզ մարդ և ճշմարտութեան բարեկամ՝ առանց կուսակցութեան կամ համակարգութեան, մի միայնակաց, որ մարդկանց մէջ քիչ է ապրում և աւելի քիչ առիթ ունի՝ նրանց նախադասութիւններին ենթարկուելու, բայց դրա փոխարէն շատ ժամանակ ունի մտածելու՝ մարդկանց հետ ունեցած հաղորդակցութեան միջոցին արած դիտողութիւնների մասին: Իմ բացատրութիւնները հիմնուում են ոչ այնքան սկզբբունդների, որչափ իրողութիւնների վրայ և իմ կարծիքով դրանց քննադատելու համար այդ դիտողութիւնների առանձին օրինակները յաճախ առաջ բերելուց աւելի լաւ ձեռնարկութիւն չեմ կարող անել:

128. Սա մի քանի օր անցկացրի գիւղում մի ընտանիքի բալի մօր մօտ, որ մեծ հոգացողութիւն ունէր իւր զաւակների և նրանց դաստիարակութեան վերաբերմամբ: Մի առաւօտ ուսուցիչը նրա մեծ որդուն, որին շատ լաւ էր սովորեցրել հին պատմութիւնը, իմ ներկայութեամբ դաս տալիս սկսեց Աղէքսանդր Մեծի պատմութիւնը և խօսեց Փիլիպպոս բոչկի յայտնի դէպքի մասին: Չարտար դաստիարակն Աղէքսանդրի աներկիւղութեան մասին շատ դիտողութիւններ արեց, որ ես բոլորովին չհաւանեցի, թէ և չուզեցի միջամտել, որպէս զի նրա վարկը չընկնի աշակերտի առաջ: Չաշի ժամանակ, ըստ ֆրանսիական սովորութեան, աշակերտն սկսեց դէսից դէնից խօսել: Նրա հասակի բնական ախտութիւնը և գովասանք ստանալու վստահութիւնն առիթ տուին նրան հազարաւոր յիմար բաներ դուրս տալու, որոնց մէջ երբեմն երբեմն մի քանի յաշոյ բառեր էին աչքի ընկնում, որով մնացած բոլորը մոռացութեան էր տրուում: Վերջապէս հերթը հասաւ նաև Փիլիպպոս բոչկի պատմութեանը. նա պատմեց շատ լաւ և խելացի կերպով: Սովորական գովասանական խօսքեր չուայելուց յետոյ, որ մայրը պահանջում էր և որդին սպասում, այս ու այն կողմից սկսեցին խօսել նրա պատմածի մասին: Մեծամասնութիւնը դատապարտում էր Աղէքսանդրի յանդգնութիւնը. մի քանիսը հիանալի էին գտնում, ինչպէս դաստիարակն էր արել, նրա հաս-

տատամտութիւնն ու արիութիւնը, որից եւ եզրակացրի, որ ներկայ եղողներէն ոչ ոք չէր ըմբռնել թէ ինչո՞ւմն է կայանում իսկապէս այդ դէպքի գեղեցկութիւնը: Իմ կարծիքով, ասացի նրանց, Աղէքսանդրի այդ գործողութեան եղանակի մէջ ոչ արիութիւն և ոչ հաստատամտութիւն կայ, այլ միայն մի անմիտ արարք: Ամենքը համաձայնեցան և խոստովանեցին, որ Աղէքսանդրի արածն իսկապէս անմիտ բան էր: Եւ ուզում էի պատասխանել և տաքացայ, բայց կողքիս նստած կինը, որ ոչ մի խօսք չէր արտասանել, ականջիս փսփսաց. հանգիստ կաց. Ժան-Ժակ, միևնոյն է, քեզ չեն հասկանում: — Եւ նայեցի նրա երեսին և ապշած լռեցի:

129. Եւ որովհետև ես շատ նշաններից ենթադրեցի, որ իմ փոքրիկ գիտնականն իւր այնպէս լաւ պատմած պատմութիւնից բոլորովին ոչինչ չէր հասկացել, ճաշից յետոյ նրա հետ միասին գնացինք պուրակը զբօսնելու. այդտեղ նրան հարց ու փորձ անելուց յետոյ իմացայ, որ նա ամենից շատ էր հիանում Աղէքսանդրի այնպէս հռչակուած արիութեան վրայ. բայց դիտէք թէ ինչո՞ւմն էր նկատում այդ արիութիւնը. միմիայն նրանում, որ նա առանց վարանելու, առանց ամենաչնչին դժկամակութեան, մի անգամից դատարկեց վատ համ ունեցող ըմպելիքը: Խեղճ երեխային հագիւ երկու շաբաթ առաջ դեղ էին խմեցրել, որ մեծ դժուարութեամբ ընդունելով՝ դեռ համը բերանն էր մնացել: Մահն ու թունաւորութիւնը միայն անախորժ զգայութիւններ էին նրա համար. բացի աճալի տերևներից (իւր խմած դեղը) նրա համար ուրիշ թոյն գոյութիւն չունէր: Բայց և այնպէս հերոսի հաստատամտութիւնը նրա մատաղ սրտի վրայ մեծ ազդեցութիւն էր գործել և հետեւեալ անգամ դեղ ընդունելիս՝ նա հաստատապէս որոշել էր Աղէքսանդր լինելու: Առանց երկար բարակ բացատրութիւններ տալու, որ յայտնապէս նրա ըմբռնողութեան կարողութիւնից վեր էին, եւ խրախուսեցի նրա գովելի դիտաւորութիւնը և ծիծաղելով հայրերի ու մայրերի բարձր իմաստութեան վրայ, որ կարծում են թէ իրենց երեխաներին պատմութիւն են սովորեցնում, վերադարձայ տուն:

130. Հեշտ է երեխաների բերանը դնել՝ թագաւոր, պետութիւն, պատերազմ, տիրապետութիւն, յեղափոխութիւն, օրէնք բառերը. բայց երբ գործը կվերաբերի այս բառերի հետ պարզ գաղափարներ կապակցելուն, աւելի երկար ճանապարհի վարիք կլինի՝ քան այգեպան Բոբերտի հետ խօսելուց մինչև այս բացատրութիւններին հասնելը:

131. Ինչպէս գուշակում եմ, ընթերցողներէիցս մի բանիսը չեն բաւականանայ «Հանգիստ կաց, Ժան-Ժակ» խօսքերով և կկա-

մենան գիտենալ՝ թէ Աղէքսանդրի գործողութեան մէջ եւ ինչն եւ գեղեցիկ գտնուի. Դժբաղդներ, ինչպէս կհասկանաք այդ, երբ ուրիշը պէտք է ասէ ձեզ. Աղէքսանդրը հաւատում էր առաքինութեան. նա իւր գլուխը, կեանքը զոհեց այդ հաւատին. նրա մեծ հոգին ստեղծուած էր այդ հաւատի համար: Ի՞նչ գեղեցիկ հաւատոյ խոստովանութիւն էր՝ այդ դեղն ընդունելը. Սրբէք մարդ մի այսպիսի վեհ գործ չէր արել. եթէ մեր օրերում որեւէ Աղէքսանդր գտնուի, թող այդպիսի գծերով իրեն ցոյց տայ:

132. Սթէ միայն բառերը գիտութիւն չեն կարող կազմել, չկայ ուրեմն և մի ուսմունք, որ յարմար լինէր երեխաներին: Սրբսրանք իսկական գաղափարներ չունեն, չունեն նաև իսկական յիշողութիւն, որովհետև այն յիշողութիւնը, որ միայն զգայարանական ըմբռնումներ է միտք պահում, յիշողութիւն չեմ անուանում ես: Ինչո՞ւ համար մտցնել մի շարք արտայայտիչ նշաններ նրանց գլուխը, երբ դրանք երեխաների համար ոչ մի նշանակութիւն չունին: Միթէ նրանք այդ արտայայտիչ նշաններն էլ չեն սովորի, երբ իրերը սովորեն: Ինչո՞ւ պէտք է նրանց անօգուտ աշխատանք պատճառել՝ միևնոյն բանն երկու անգամ սովորելու: Բայց միևնոյն ժամանակ ինչպիսի վտանգաւոր նախապաշարումներ ենք ներշնչում երեխաներին՝ նրանց համար միտք չունեցող բառերն իբրև գիտութիւն ընդունել տալով: Այն առաջին բառով, որ մանուկն ընդունում է ուրիշի խօսքերից՝ առանց նրա օգուտն անձամբ տեսնելու, փշանում է նրա դատողութեան կարողութիւնը. երկար ժամանակ անցնելուց յետոյ միայն կարող է նա այդ վնասից ազատուել *):

123. Ո՛չ. Սրբ ընութիւնը մանկական ուղեղին դիւրաթեքու-

*) Գիտնականների մեծ մասն երեխաների եղանակով են գիտնական. Մեծ գիտնականութիւնն այնքան գաղափարների շատութիւնից չէ առաջանում, որքան պատկերացումների մեծ քանակութիւնից: Առանձին տեղեկութիւնները, յատուկ անունները, տեղերի անունները և բոլոր առանց ըմբռնելի բովանդակութեան գաղափարները միաներս ենք պահում միայն նշանների յիշողութեամբ և շատ հազիւ ենք այս գաղափարներից մէկը յիշում առանց այն զբոյժի աջ կամ ձախ կողմը մտաբերելու, որտեղ որ կարգացել ենք, կամ թէ առանց այն պատկերը մտքի առաջ բերելու, որով տեսել ենք առաջին անգամ: Այս է մօտաւորապէս այն գիտութեան տեսակը, որ վերջին դարերում ընթացել էր. մեր դարի գիտութիւնն ուրիշ ընաւորութիւն ունի: Այլ ևս չեն ուսումնասիրում և գիտում, այլ երազում են և վատ անցկացրած մի քանի գիշերների երազները տալիս են մեզ իբրև փիլիսոփայութիւն: Ինչ համար էլ կասեն, որ երազում եմ, ինքս էլ խոստովանում եմ, բայց ես իմ երազները տալիս եմ իբրև երազ և թողնում եմ ընթերցողին հետազօտելու՝ թէ արդեօք արթնութեան համար դրամէջ օգտակար բան կայ՝ թէ ոչ: Ուրիշները խոհեմաբար այդպէս չեն անում:

թիւն է տալիս և նրան ընդունակ դարձնում ամեն տեսակ տպաւորութիւններ ընդունելու, նրա համար չէ, որ տպաւորէ թագաւորների անուններ, տարեթուեր, կնքագիտական, աստղաբաշխական և աշխարհագրական արտայայտիչ նշաններ և այն բոլոր բառերը, որոնք միաք չունին նրա հասակի համար և ոչ էլ օգուտ՝ ոչ մի հասակի համար, միայն ծանրաբեռնում են նրա անմխիթար ու ամայի մանկութիւնը — այլ նրա համար, որ այն բոլոր գաղափարները, որ ընդունում են նրանք և որ օգտակար կարող է լինել նրանց համար, որ վերաբերում են նրա բաղաւորութեանը և մի օր նրա պարտականութիւնները պէտք է պարզեն՝ կանխապէս՝ անջնջելի դժերով տպաւորուին և նրա ամբողջ կեանքում՝ իւր էութեանն ու ընդունակութիւններին յարմար և զանազան պէտք գան:

134. Յիշողութեան այն տեսակը, որ կարող է ունենալ երեխան, պարապ՝ չէ մնում, եթէ նոյն իսկ զրքերով չէ ուսում առնում նա այն ամենը, ինչ որ տեսնում և լսում է երեխան, տպաւորութիւն է անում և նրա յիշողութեան մէջ մնում: Նա իր մէջ մարդկանց զործողութիւնների և խօսածների մի ցուցակ է կրում: Նրա ամբողջ շրջապատն է այն գիւրջը, որից նա, առանց այդ մասին մտածելու, նոր գանձեր է ստեղծագործում իւր յիշողութեան համար, մինչև որ նրա դատողութիւնը կարողանայ օգտուել նրանցից: Երեխայի այս սկզբնական ընդունակութիւնը պէտք է խնամել, պէտք է ջանալ ներկայացնել նրան այն, ինչ որ կարող է ըմբռնել և թագցնել այն, ինչ որ նա չպէտք է ճանաչէ: Այս և զանազան հաւաքած ճանաչողութիւնների պաշարը կծառայի նրա դաստիարակութեան համար՝ երիտասարդութեան միջոցին և բարոյական առաջնորդը կլինի ընդմիջում: Հարկաւ այսպիսի դաստիարակութիւնը հրաշամանուկներ չէ կրթում: դաստիարակներն ու դաստիարակչուհիները չեն կարող դրանով փայլել: Բայց պատրաստում է կորովամիտ, գործունեայ, մարմնապէս և հոգեպէս առողջ մարդիկ, որ պատանեկութեան ժամանակ զարմանքի առարկայ չեն լինի, բայց իբրև տղամարդիկ՝ կյարգուեն:

135. Եմիլն երբեք մի բան անգէր չի անի և ոչ իսկ առականեր. նոյն իսկ *Լա Փոնտէնիլն* էլ չէ, որչափ էլ սրանք մանկական ու հրապուրիչ են, որովհետև առակի խօսքերը նոյն իսկ առականներն են, ինչպէս որ պատմութեան խօսքերը նոյն իսկ պատմութիւնը չէ: Ի՞նչպէս կարելի է այնպէս կարճատես լինել և առականները երեխաների բարոյականութիւնն անուանել, առանց մտածելու, որ ջատագովը բոլոր խօսակիցներին մոլորեցնում է, որ նրանք ստութեամբ մոլորուած՝ ձեռքից թողնում են ճշմար-

տութիւնը և որ ուսուցողման ամբողջութիւն անելու հասար գործադրուած միջոցները միևնոյն ժամանակ արգելք են լինում՝ դրանից օգտուելու։ Առականները չափահասների համար կարող են խրատական լինել, իսկ մանուկներին պէտք է մերկ ճշմարտութիւնն ասել։ հենց որ ճշմարտութիւնը քողով ծածկում են, այլ ևս նեղութիւն չեն կրում՝ քողը բարձրացնելու։

136. Բոլոր երեխաներին սովորեցնում են *Հաֆօնտէնի* առականները, բայց դրանցից ոչ մէկը չէ հասկանում այդ առականները։ Եթէ հասկանային, աւելի վատ կլինէր, որովհետև դրանց բարոյականն այնքան բարձր է և նրանց հասակին այնքան տնայարմար, որ երեխաներին աւելի դէպի մոլութիւնները, քան թի դէպի առաքինութիւնները կառաջնորդեն։ Կրկին պարագոքսներ, կասեն ինձ. թող այդպէս լինի. տեսնենք՝ թէ արդեօք ճշմարտութիւններ են դրանք։

137. Լիս պնդում եմ, որ երեխան չէ հասկանում իւր սովորած առականները, որովհետև չնայելով առակը պարզաբանելու բոլոր ջանքերին, նրանցից հանելիք խրատը ստիպում է այնպիսի մշտքի հոսանքներ առաջացնել, որ երեխան չի կարող ըմբռնել և որովհետև հենց բանաստեղծական ձևը, որ այնպէս հեշտացնում է մտքում պահելը, դժուարացնում է հասկանալը, այնպէս որ առակի հեշտութեամբ սովորելը տեղի է ունենում ի հաշիւ նրա պարզութեան։ Առանց ուշադրութիւն դարձնելու այն բազմաթիւ առականների վրայ, որոնք երեխաների համար հասկանալի կամ օգտակար ոչինչ չեն պարունակում և որոնց անշնորհ կերպով սովորեցնում են նրանց միւսների հետ խառը, խօսքս կսահմանափակեմ միայն այն առականերով, որ հեղինակը, ինչպէս ինձ թւում է, յատկապէս երեխաների համար է կազմել։

138. *Հաֆօնտէնի* առականների ամբողջ ժողովածուի մէջ ես գիտեմ միայն հինգ թէ վեց առակ, որոնց մէջ ճշտութեամբ արտայայտում է մանկական անմեղութիւնը. այս հինգ թէ վեց առակից իբրև օրինակ վերցնում եմ հենց առաջինը, որովհետև նրա բարոյականն ամենից շատ է ամեն հասակին յարմարւում, որովհետև մանուկներն ամենից լաւ են ըմբռնում և որովհետև մեծ սիրով են բերանացի սովորում և վերջապէս, որովհետև հեղինակը, հենց այդ պատճառով, առաւելութիւն տալով դրան՝ իւր գրքի սկզբումն է գետեղել։ Եթէ կամենում էք հեղինակին վերագրել՝ իսկուպէս երեխաներին հասկանալի լինելու, զուարճացնելու և խրատելու դիտաւորութիւնը, այն ժամանակ այս առակը հարկաւ նրա գլուխ գործոցն է. ուրեմն թող թոյլ տրուի ինձ՝ աչքի անցկացնել այս առակը և մի քանի խօսքով լուսաբանել։

139. Ագռաւն ու աղուէսը

Առակ

Maitre corbeau, sur un arbre perché,

(Վարպետ ագռաւը մի ծառի վրայ թառած՝)

Maitre! Բնչ է նշանակում այս բառն ըստ ինքեան: Ի՞նչ նշանակութիւն ունի, երբ յատուկ անուան առաջն է դրուած: Ի՞նչ միտք ունի այս դիպուածում:

Ի՞նչ է ագռաւը:

Ի՞նչ է նշանակում un arbre perché. Չենք ասում sur un arbre perché, այլ perché sur un arbre: Հետեապէս պէտք է բացատրել, որ բանաստեղծութեան մէջ բառերի դասաւորութիւնը կարելի է փոփոխել, պէտք է ասել՝ թէ ինչ է արձակ և բանաստեղծական գրդւածքը:

Tenait dans son bec un fromage.

(Բռնած ունէր իւր կտուցով մի (կտոր) պանիր:)

Ի՞նչպիսի պանիր, շուէյցարական, հոլանդական կամ թէ fromage de Brie? Ի՞թէ երեխան դեռ ագռաւ չէ տեսել, ինչ միտք ունի ագռաւի մասին խօսելը: Իսկ եթէ տեսել է, ինչպէս պէտք է ըմբռնի, որ նրանք կարող են մի պանիր կտուցով բռնել: Պատկերները պէտք է բնութիւնից նկարել:

Maitre renard, par l'odeur alléché,

(Վարպետ աղուէսը բուրմունքից հրապուրուած,)

Դարձեալ մի վարպետ. բայց այս անգամ լիակատար իրաւունքով. նա իւր արհեստի բոլոր հնարքներին քաջ տեղեակ է: Այստեղ պէտք է ասել՝ թէ Բնչ է աղուէսը և զանազանել նրա իսկական բնոյթն առակաների մէջ սովորական դարձած բնաւորութիւնից:

Alléché սովորական խօսք չէ: Ուրեմն պէտք է բացատրուի. պէտք է տեղեկացնել երեխային, որ այս բառը միայն ոտանաւորի մէջ է այժմ գործածական: Երեխան կհարցնի՝ թէ ինչո՞ւ ոտանաւորի մէջ ուրիշ կերպ ենք խօսում, արձակում ուրիշ: Ի՞նչ պէտք է պատասխանես:

Alléché par l'odeur d'un fromage (հրապուրուած պանրի բուրմունքից): Այս պանիրը, որ ծառի վրայ թառած ագռաւն ունի բռնած, շատ թունդ հոտ պէտք է ունենար, որ մի թփի կամ իւր որջի մէջ նստած աղուէսն իմանար: Արդեօք ձեր սանին վարժեցնում էք այն հոգուով սուր քննադատութիւն անելու, որ միայն զօրեղ պատճառներով է յետ քաշուում և ուրիշների տեղեկութիւններին մէջ ճշմարտութիւնը կարողանում է զանազանել ստութիւնից: